

prof. dr. sc. Anamarija Kurilić

Odjel za povijest

Sveučilište u Zadru

Obala kralja Petra Krešimira IV., 2

HR-23000 Zadar

anamarija.kurilic@zd.t-com.hr

Otok Murter od prapovijesti do kraja antičkog doba

Abstract

U radu autorica prikazuje povijest i spomenike otoka Murtera i njegove najbliže okolice u prapovijesnom, antičkom i kasnoantičkom razdoblju.

Ključne riječi: Murter, *Colentum*, prapovijest, rimska doba i spomenici, kasnoantičko i ranokršćansko doba i spomenici

Uvod

Prirodni okoliš u velikoj mjeri određuje mjesta i načine ljudskog prebivanja. Kad god mogu, ljudi se zadržavaju na mjestima s optimalnim uvjetima za život ili u njihovoј neposrednoj blizini. To su mjesta na kojima će imati sve ili što više svega onoga što će im zadovoljiti životne potrebe: hranu i piće te sigurnost od vanjskih ugroza, bile one prirodne sile, životinje ili drugi pripadnici ljudske rase. U počecima ljudskog razvoja, tijekom paleolita i mezolita, prehrambene potrebe zadovoljavale su se prikupljanjem plodova ili strvina, lovom i slično, dok se zaklon obično nalazio u pećinama.¹ Od razdoblja neolita - a to je doba u istočnojadranskim razmjerima započelo najkasnije tijekom 6. tisućljeća prije Krista - ljudi su započeli s prvom planskom skrbi za pribavljanje i čuvanje hrane te sa stalnim naseljavanjem.² Stoga su za mjesta svog boravka birali one položaje koji su raspolagali vodom i plodnim tlom. Geološka građa otoka Murtera određuje da će se na njemu naći tek nekoliko zona koje udovoljavaju tim uvjetima. Plodne površine nalaze se uglavnom u dolomitnoj zoni (prije svega na jugozapadnoj obali otoka) i u zoni izmjene vapnenca i dolomita (u središnjem dijelu otoka). Također, za poljoprivredu su korisne i naslage crvenice pomiješane s nešto krupnijim šljunkom, koje se nalaze na sjeverozapadnom dijelu otoka (oko naselja Murter i Betina te na samome obalnom prostoru od Betine prema Tisnom). S obzirom na to da na otoku vlada sredozemna klima sa suhim i vrućim ljetima te neujednačenim padalinama (pretežito u zimskom dijelu godine) te da na otoku nema stalnih vodotokova, za život su od presudne važnosti lokve i bunari. Bunari su uglavnom kopani u manje propusnim kvartarnim naslagama Murtersko-betinskog polja, dok se lokve nalaze usred dolomitne zone koja je upravo zato bila poljoprivredno i najiskoristivija. Budući da se najveća lokva na otoku nalazi na ulazu u polje

* Veliku pomoć u prikupljanju građe za pisanje ovoga rada pružio mi je dr. sc. Kristijan Juran sa Sveučilišta u Zadru, kojemu se na tomu najtoplje zahvaljujem. Jednako toplu zahvalu izražavam prof. dr. sc. Vladimiru Skračiću s istoga sveučilišta.

¹ Usp. S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 15 i dalje.

² S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 58 i dalje.

Jezero, ne treba čuditi da je upravo to polje, smješteno jugozapadno od naselja Jezero, jedno od samo dvije veće otočne plodne zone. Druga takva veća zona je Murtersko-betinsko polje, a pogodna je za uzgoj povrtnarskih kultura i vinove loze, dok se polje Jezero, čiji se središnji dio često zimi pretvara u močvaru, uglavnom iskorištavalo za vinograde; u obje zone masline su se sadile na padinama brežuljaka.³ S obzirom na sve navedeno, ne treba čuditi da su ta područja sve do nedavno bila intenzivno poljoprivredno iskorištavana i da su se upravo na takvim područjima razvila i današnja naselja.⁴ Manje plodna kraška područja koristila su se za stočarstvo (osobito za uzgoj ovaca).⁵

Prapovijesno i protopovijesno (helenističko) doba

Otok je vrlo blizu kopna i od njega je odvojen tek uskom prevlakom⁶ pa se smije prepostaviti da je u određenim periodima stare povijesti i prapovijesti bio sastavni dio kopna. To sigurno vrijedi za prapovijesne epohe koje su trajale tijekom pleistocena, sve do oko 10.000 g. pr. Kr. (tj. za cijeli paleolit), kada je veći dio sjeverne Euroazije bio pod slojem leda ponegdje debelog nekoliko kilometara, a razina mora je stoga bila i stotinjak metara niža, tako da se kopno na području današnjeg sjevernog Jadrana protezalo - slikovito govoreći - od Krapine do Italije. Kopno je počelo uzmicati pred morem najkasnije prije oko 12.000 godina, kada je započeo proces zatopljenja koji je trajao oko 2.000 godina, pa je negdje prije 10.000 godina (dakle, oko 8.000 g. pr. Kr.) započela nova geološka era - holocen - u kojemu i mi danas živimo. Klima se u tih desetak tisuća godina nije više znatno mijenjala.⁷ Ipak, postojale su

---

³ Za geološku građu otoka i njegova geografska obilježja podrobnije v. A. Čuka, 2004 , 36 i dalje.

⁴ Usp. i A. Čuka, 2004, 36.

⁵ A. Čuka, 2004, 52.

⁶ Na prostoru Murterskog kanala otok je danas udaljen od kopna tek 15-ak m (A. Čuka, 2004, 33).

⁷ W. J. Burroughs, 2006, 12 i d., 18 i d.; T. Šegota, 1979, 21-33; usp. i Đ. Basler, 1979, 13 i d.; S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 15; M. Surić, 2009, 186. Novija istraživanja pokazuju da je zatopljenje započelo već prije oko 19.000 godina (v. M. Surić, 2009, 182).

manje oscilacije, pa se danas smatra da je u proteklih 2.000 godina razina mora porasla prosječno za dva metra,⁸ međutim, navedeni trend izdizanja razine mora nije bio linearan, već je ovisio o raznim faktorima.⁹

Prema tomu, smijemo prepostaviti da je u razdoblju starije prapovijesti, tijekom pleistocena, ono što danas poznajemo kao otok Murter, u stvari bilo sastavni dio kopna. Do odvajanja od kopna došlo je vjerojatno tek kad se je razina mora podigla, ali i tada je Murter s obzirom na veliku blizinu kopnu u nekim aspektima bio više poput poluotoka nego poput udaljenijih, izoliranijih otoka.¹⁰

Na žalost, ostaci ljudske djelatnosti na otoku poznati su tek iz odmaklih razdoblja prapovijesti, pa za starije periode (kamena doba i rana metalna doba) možemo tek pretpostavljati da je život na otoku prolazio kroz slične mijene kao i njegovo šire, istočnojadransko, okruženje,¹¹ naravno, sve pod pretpostavkom da je otok doista bio naseljen u svim periodima. Neprekinuta obrada najplodnijih površina tijekom recentnijih razdoblja - osobito bavljenje vinogradarstvom - u velikoj mjeri otežavaju uočavanje eventualnih arheoloških ostataka (npr. keramike) zbog njihove vrlo velike usitnjenoosti.

---

⁸ M. Surić, 2009, 186 i d.; usp. još i npr. J. Faričić, 2003, 52; N. Cambi, 2009, 134. Novija literatura navodi da procijenjena brzina porasta morske razine u tisuću godina koje su prethodile 20. stoljeću iznosi manje od 0,2 mm/god (M. Surić, 2009, 182).

⁹ M. Surić - M. Juračić - N. Horvatinić, 2002, 259, 261-262; usp. J. Faričić, 2003, 52.

¹⁰ Usp. A. Čuka, 2004, 33-34. Iako nema sumnje da je Murter bio otokom u antici (tako ga spominju i sami antički pisci - v. niže, bilj. 35), nije isključeno da je prije 3.000-2.000 godina možda bio sličniji poluotoku o čemu bi svjedočila i današnja dubina mora ispod mosta u Tisnom, koji spaja kopno s otokom, od tek 2,4 m (v. "Prvi hrvatski on-line peljar Jadran skog mora" [<http://peljar.cvs.hr/>]): http://peljar.cvs.hr/show_place_info.php?id=83&type=). S druge strane, valja imati na umu podatak da je tjesnac u Tisnom prije 19. st., kada je nasipanjem sužen na sadašnjih 15-ak m, bio širok preko 100 m (S. Čače, 1995, 16-17), što bi moglo indicirati da je, naprotiv, tijekom antike i kasnog predrimskog doba taj tjesnac bio plovniji nego u novijem dobu.

¹¹ Postoji spomen o nalazu kremenih predmeta s otoka Murtera koji bi mogli pripadati razdoblju mlađeg kamenog doba - neolita (o. 6.000-o. 3.500 g. pr. Kr.), ali bez ikakvih drugih podataka o samim nalazima; v. Š. Batović, 1973, 57, 59.

Najstariji sigurni dokaz ljudske prisutnosti potječe tek s kraja prapovijesti, s prijelaza drugog na prvo tisućljeće prije Krista. Tada se na istočnojadranskom otočnom i uskom obalnom pojasu (s izuzetkom dubljeg prodora u kopno u zaleđu Zadra, u Ravnim kotarima) od rijeke Raše do rijeke Krke - kojemu pripada i otok Murter - počela formirati Liburnska kultura.¹² S otočića Mali Vinik (v. Sl. 1) smještenoga nasuprot liburnskog naselja na murterskoj Gradini potječe više slučajno pronađenih grobnih priloga iz kasnog brončanog i starijeg željeznog doba: široke otvorene narebrene narukvice od brončanog lima ukrašene nizovima ureza iz početne faze Liburnske kulture (11.-10. st. pr. Kr., što obuhvaća kraj brončanog doba i prelazak na željezno doba) te nešto mlađe dvodjelne spiralno-naočalaste fibule i puce (otprilike 8.-6. st. pr. Kr.).¹³ Među grobne nalaze zacijelo spadaju i ulomci srednjih dijelova dviju pločastih fibula iz mlađeg željeznog doba (3.-1. st. pr. Kr.) nađeni u Murteru još početkom 20. st. (1908. g., možda tijekom Jelićevih istraživanja). Fibule su bile izrađene od bronce i pozlaćenog srebra te ukrašene ukucanim motivima trokutića, točaka i crta kao i iskucanim kružićima i točkama.¹⁴

---

¹² O Liburnskoj kulturi još je i dalje relevantan pregled koji je dao Š. Batović (Š. Batović, 1987. = Š. Batović, 2005.); od novijih radova v. i S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 306-318 i 349-358; za Liburne u povijesno vrijeme v. kratki pregled i temeljnu noviju bibliografiju kod A. Kurilić, 2008, 8-35.

¹³ Š. Batović, 1973, 6-7, 95, 104-105, 110-112, 117; Š. Batović, 1983, 282, 305, 311; Š. Batović, 1990, 159; usp. i S. Čače, 1988, 65; E. Juraga, 2004, 13. Taj je nakit danas u Arheološkom muzeju u Splitu (Š. Batović, 1973, 6).

¹⁴ Š. Batović, 1958, 362 (gdje navodi da su ulomci u vrijeme Drugog svjetskog rata završili u Italiji), 365-366, 372 (gdje su fibule datirane u nešto drugačije, od 4. do 2. st. pr. Kr.), Abb. 2, 4-5, T. 47 3-4; Š. Batović, 1973, 6-7, 104-105, 135, T. CV.

Slika 1. Pogled prema otočiću Mali Vinik (pogled s jugozapadne obale murterske Gradine;
snimila: A. Kurilić)

Ti su grobovi nesumnjivo pripadali naselju na murterskoj Gradini (v. Sl. 2), a lako je moguće da je otočić tada bio dio otočne kopnene mase,¹⁵ odnosno, da se do grobova moglo stići kopnom, a ne kao danas, preko mora. Iako još uvijek nije istražen niti jedan grob, Š. Batović pretpostavlja da su uz naselje na Gradini postojali i nekropola na ravnom i grobovi pod tumulima.¹⁶ U jednom novijem radu Z. Brusić navodi da su se, sve do zasipanja obale u uvali Hramina, duž puta koji je vodio uz obalu, u moru i uz morsku obalu, vidjeli grobovi u obliku

¹⁵ Usp. slično razmišljanje i kod Š. Batović, 1973, 105, 115 te S. Čače, 1988, 70.

¹⁶ Š. Batović, 1973, 43, 111, Karta 3.

kamene škrinje sastavljene od četiri ploče.¹⁷ Osim kod Gradine, tumuli se navodno nalaze još i na jugozapadnom dijelu otoka, nasuprot poluotočića Murterić,¹⁸ no ti podaci još nisu dobili znanstvenu valorizaciju. Još jednu lokaciju na kojoj je nađen grob pod tumulom valjalo bi prepoznati u vijesti K. Stošića, koji navodi da je u Podjasenovcu (o okolici Jezera) "u nekoj gomili 1938. nađen stari grob.".¹⁹

Na području Gradine više puta su provedena arheološka istraživanja, ali su ona bila uglavnom posvećena rimskim ostacima u podnožju, a prapovijesna faza bila je uglavnom zanemarena, tako da vrlo malo znamo o samom prapovijesnom naselju.²⁰ Ono je bilo elipsoidnog oblika, a bilo je opasano bedemima koji su obuhvaćali prostor približno od 150 x 200 m (odnosno, površina unutar branjenog prostora procjenjuje se čak do 10 ha). Stoga se ovo naselje smatra jednim od najvećih gradina južne Liburnije.²¹ Točnije, smatra se da je u kasnoliburnskom dobu, uz Jader, Kolentum bio jedno od dva glavna pomorska središta južnog liburnskog primorja.²² Sudeći po dataciji nalaza iz grobova na Malom Viniku, zacijelo je i naselje na Gradini postojalo već od 11. st. pr. Krista²³ i trajalo je sve do transformacije u rimski gradić. O toj postupnoj transformaciji bi svjedočili i numizmatički nalazi, ukoliko su novci objavljeni 1865. g. doista s područja Murtera (naime, u djelu стоји "Moster di Sebenico").²⁴ U toj skupini novaca je jedna drahma grčke kolonije Apolonije, jedan denar mauretanijskog kralja Jube

¹⁷ Z. Brusić, 2005, 92.

¹⁸ S. Ferić, 1999, 32, koji, osim toga, navodi da se na poluotočiću nalazila gradina (v. dalje).

¹⁹ K. Stošić, 1941, 215.

²⁰ Na otoku su se rijetko provodila arheološka istraživanja, a i tada isključivo na širem prostoru Gradine; v. Š. Batović, 1987, 344; usp. i E. Juraga, 2004, 13.

²¹ Š. Batović, 1973, 79 (ondje procjenjuje površinu na oko 20.000 m²), Sl. 20 na str. 85; Š. Batović, 1990, 152-153; površina od oko 10 ha (tj. 100.000 m² - nap. A. K.); S. Čaće, 1988, 65; E. Juraga, 2004, 13.

²² Š. Batović, 1973, 73; S. Čaće, 1995, 16. Ne bi smjelo biti sumnje da je Kolentum izrastao u središte jedne znatnije teritorijalne općine, koja je obuhvaćala cijeli otok, ali možda i veći kopneno-pomorski prostor; općenito o tom procesu na tlu južne Liburnije v. npr. S. Čaće, 2005, 103.

²³ Usp. i Š. Batović, 1973, 93; E. Juraga, 2004, 13.

²⁴ Tu identifikaciju iznio je A. Stipčević, 1977, 1315, ali ona još nije znanstveno potvrđena (ili opovrgнута).

(30.-18. g. pr. Kr.) te veći broj rimskih republikanskih i ranocarskih novaca.²⁵ S Murtera - vjerojatno upravo iz Kolentuma - potječe još grčkih novaca, koji bi se trebali datirati u 4. st. pr. Krista. Naime, postoji podatak da je s otoka Murtera jedna ostava od 15 novaca grčke kolonije Herakleje.²⁶ Na Gradini je nađeno i razno importirano posuđe (daunske posude ukrašene oslikavanjem geometrijskih motiva crnom i crvenom bojom iz 6.-5. st. pr. Kr. te južnoitalske helenističke *Gnathia* posude 3.-1. st.), što svjedoči o veličini i snazi ovoga naselja i njegovih žitelja, jer je prisutnost takvog uvoza upravo karakteristična za značajnija liburnska naselja.²⁷

Suhozidni bedemi prapovijesnog naselja na Gradini bili su vrlo masivni, mjestimično dosežući širinu od četiri do pet metara (v. Sl. 3; usp. Sl. 2), a po platou koji je opasivao zapaženi su površinski ulomci prapovijesne keramike koji se datiraju u kasno brončano i u željezno doba. Osnove kuća naziru se u ostacima vrlo malih četvrtastih objekata usječenih u stijenu pri samom vrhu Gradine te po njenim - za život ugodnjima - zapadnim i južnim padinama (v. Sl. 2).²⁸

---

²⁵ F. Kenner, 1865, 135 i d.: rimski republikanski novci uključuju 14 primjeraka (br. 3-15) i obuhvaćaju razdoblje od druge polovice 2. st. pr. Kr. (br. 6 = Fabius Pictor = 129. g. pr. Kr. [usp. A. Varesi, 1994, 45, br. 278]), preko cijelog 1. st. pr. Kr. (npr., br. 5 = C. Egnatuleius = 97. g. pr. Kr. [usp. A. Varesi, 1994, 44, br. 274]) sve do dva legionarska denara Marka Antonija (br. 3). Nadalje, šesnaest novaca je iz 1. st. po Kr. (br. 16-26), a još su 22 iz 2. i 3. stoljeća. Iz razdoblja od cara Dioklecijana (284.-305.) pa sve do Justina II. (565.-578.) je 24 primjeraka (br. 43-58), a tri se nisu mogla pobliže odrediti (br. 43-58).

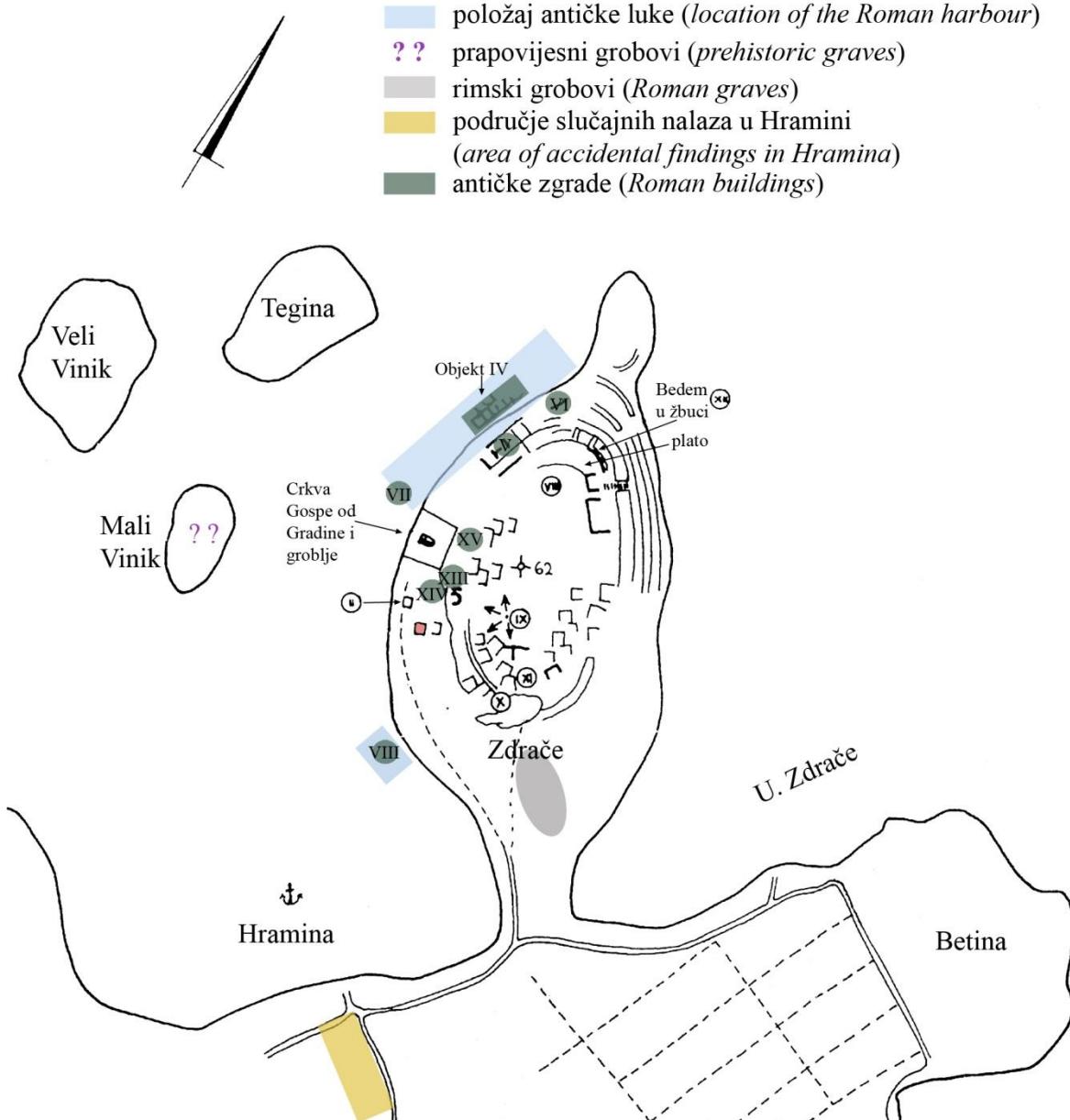
²⁶ M. Bonačić-Mandinić, 1988, bilj. 4 na str. 66-67; ti su novci nekad bili u zadarskom muzeju, ali su - kao i niz drugih predmeta - završili u Italiji pred kraj Drugog svjetskog rata. Z. Brusić (2005, 92), međutim, spominje jedan nedavni nalaz novca Herakleje na mjesnom groblju kod Gospe od Gradine, ali ne pruža nikakvih daljnjih podataka, pa čak ni o tome kad su točno nađeni, u kakvim okolnostima ni gdje se danas nalaze.

²⁷ Š. Batović, 1973, 6-7, 110, 128, 130, T. XCVII, 3-4; Š. Batović, 1990, 157, 161. Taj je materijal nekad bio u Arheološkom institutu u Zagrebu (Š. Batović, 1973, 6), a danas je u Muzeju grada Šibenika (prema usmenom priopćenju K. Jurana).

²⁸ A. Faber, 1998, 97, 106 (bilj. 14), plan 3. Bedemi prapovijesnog Kolentuma (koji su čak možda bili i dvostruki?) već su odavno jako oštećeni; v. Š. Batović, 1973, 77, 80. Više o nalazima liburnske željeznodobne keramike s Gradine v. kod Š. Batović, 1973, 107, T. LXIV, 1, LXXX, 9, LXXXV, 1, 3, 5-6.

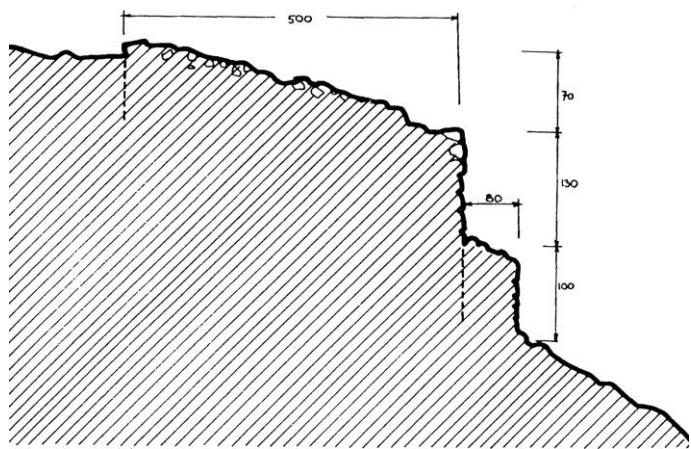
LEGENDA (LEGEND)

- cisterna, tzv. "tamnica" (*cistern, so-called "dungeon"*)
- položaj antičke luke (*location of the Roman harbour*)
- prapovijesni grobovi (*prehistoric graves*)
- rimski grobovi (*Roman graves*)
- područje slučajnih nalaza u Hramini
(*area of accidental findings in Hramina*)
- antičke zgrade (*Roman buildings*)

Slika 2. Gradina na Murteru: položaji antičkih i prapovijesnih nalazišta (prema: A. Faber,

1998, plan 2; D. Vrsalović, 1981, Sl. 2 i prema napomenama K. Jurana)

Slika 3. Presjek prapovijesnog bedema (A. Faber, 1998, plan 19)

Čini se da je na otoku postojalo još jedno gradinsko naselje. Na suprotnoj, jugozapadnoj, strani otoka - na poluotočiću Murterić (Murtar) spominje se jedna manja gradina. Navodi se da je ondje moguće vidjeti ostatke suhozidnog bedema i površinske nalaze prapovijesne keramike,²⁹ ali taj nalaz još nije stručno arheološki valoriziran. Ovdje ne bi bilo suvišno spomenuti i jedno gradinsko naselje na brdu Gračina koje se nalazilo na kopnu (nasuprot Jezera, na putu od kopna prema Tisnom),³⁰ jer je, iako nije na samome Murteru, moglo imati određene važnosti za tadašnje prapovijesne žitelje otoka, osobito na području oko današnjeg naselja Jezero.

Oba otočna prapovijesna naselja - veće na murterskoj Gradini i manje na Murteriću - svoju su egzistenciju zasnivala na onome što im je otočni okoliš omogućavao - a to su onda poljoprivreda (osobito u Murtersko-betinskom polju i u polju Jezero) te stočarstvo, pomorstvo i ribolov, a možda i brodogradnja, slično kao i kod niza generacija Murterina novijih

²⁹ S. Ferić, 1999, 32; usp. K. Juran, 2004, 64-65.

³⁰ A. Faber, 1970, 122.

razdoblja.³¹ Geografski smještaj otoka i njegova konfiguracija, s razvedenom obalom i zaklonjenim uvalama dobro zaštićenima od vjetrova koje su mogle pružiti sigurno zaklonište moreplovциma, doprinijeli su i njegovoj važnosti za plovidbu Jadranom, kako već u prapovijesno, tako i u antičko te kasnoantičko doba, a, naravno, i kasnije.³² Uz zapadnu obalu otoka prolazila je jedna od glavnih plovidbenih ruta, o čemu svjedoči velik broj brodoloma, koji, na žalost, još uvijek nisu istraženi.³³ Za sada najstariji dokaz brodoloma na istočnoj obali Jadrana potječe upravo iz voda oko Murtera: brod s teretom velikih posuda za skladištenje hrane (pitosa) iz Apulije u južnoj Italiji potonuo je ovdje u 6. st. pr. Kr.³⁴

Rimsko razdoblje (1. st. pr. Kr. - 4. st. po Kr.)

Analiza vijesti rimskodobnih pisaca pokazala je da je antičko ime otoka i naselja bilo *Colementum* (*Kóllenton*),³⁵ što je najvjerojatnije tek latinizirani (odnosno grecizirani) oblik

---

³¹ Usp. S. Čače, 1995, 16; K. Juran, 2004, 64-65; općenito za gospodarstvo Liburna v. npr. A. Kurilić, 2008, 21-25.

³² Z. Brusić - M. Jurišić - Ž. Krnčević, 2001, 18-21, 30, 33; S. Čače, 1988, 70; usp. i A. Čuka, 2004, 36 i d. (za pogodnosti vrlo razvedene obale za odabir naselja i luka), osobito 53.

³³ Z. Brusić - M. Jurišić - Ž. Krnčević, 2001, 21, 29 i d.; usp. i S. Čače, 1995, 22.

³⁴ I taj je brodolom jedan od onih neistraženih. Svakako vrijedi istaknuti još i to da je ovaj brodolom značajan i po tome što sadrži jedine nalaze čitavih apulskih pitosa na cijelome Jadranu, uključujući i njihovu proizvodnu zonu u samoj Apuliji; v. Z. Brusić - M. Jurišić - Ž. Krnčević, 2001, 29-30. Brodolome iz rimskog i kasnoantičkog razdoblja u akvatoriju Murtera obradit će u poglavljima o pripadajućim razdobljima.

³⁵ Iako su i neki stariji autori i prije identificirali *Colementum* s Murterom, prvu podrobnu i znanstveno akribičnu analizu pojave toga imena u djelima antičkih i kasnoantičkih pisaca daje S. Čače (S. Čače, 1988; v. potom i S. Čače, 1995, 12 i d. te S. Čače, 2005102-103, kao i njegov prilog u ovoj monografiji), potvrđujući ispravnost takve identifikacije, pa je ona nakon toga opće prihvaćena (v. npr. A. Faber, 1998, 102; E. Juraga, 2004, 13, 17; K. Juran, 2004, 64).

Ovdje ne namjeravam ulaziti u analizu samoga imena, jer su to puno bolje učinili drugi, mnogo stručniji na tom polju (V. Skračić, 1995, 134-135); ipak, moram upozoriti na neprihvatljivo tumačenje njegove jezične pripadnosti svrstavanjem u ilirske (sic!) jezične ostatke, pri čemu se čak navodi da je srođno antičkom imenu rijeke Kupe - *Colapis* (koje, *nota bene*, nije ni liburnsko, ni ilirsko, već panonsko, ako čak ne i keltsko!). Takvo tumačenje iznosi Š. Batović (1973, 31-32), a prihvata ga i E. Juraga (2004, 17). Ne treba čuditi da ga kao "ilirsko", odnosno "balkansko-ilirsko" mjesno ime tretira još H. Krahe (1925, 52, 90), jer je sve do 60-ih godina

liburnskog toponima.³⁶ Plinije (*Nat. hist.*, 3, 140) precizno određuje smještaj u odnosu prema Zadru (od kojega je otok udaljen 30 milja) i prema ušću Krke (18 milja), što točno odgovara stvarnim odnosima na terenu.³⁷ Plinije govori samo o otoku, ali nešto kasniji autor, Klaudije Ptolomej (*Geogr.*, 2, 16, 6) spominje grad (*pólis*) *Kóllenton*. Ptolomejevu uporabu riječi *pólis* valja shvatiti u nešto općenitijem smislu jer on tom rječju označava niz naselja/općina (kao što su Blandona, Arauzona, i dr., o čijem građansko-pravnom statusu znamo malo ili ništa) za koje se smije opravdano zaključiti da su bile peregrinske *civitates* (barem tijekom 1. st. po Kr.) s više ili manje urbaniziranim središtem, pa bi prema tome na isti način trebalo tumačiti i njegov *pólis Kóllenton*.³⁸

Naselje se u rimske doba, najkasnije u 1. st. po Kr., spušta i u podnožje Gradine, duž zapadnog priobalja i prema uvali Hramina (Sl. 2),³⁹ no - kako se čini - ne i na sjevernoj strani koja je bila izložena vjetrovima.⁴⁰

Antički arheološki ostaci vidljivi u podnožju Gradine i u neposrednom podmorju rano su privukli pozornost laika i stručnjaka, pa tako već u 15. st. o postojanju antičkog grada na tom položaju piše ugledni Šibenčanin J. Šižgorić. Već u sljedećem stoljeću šibenski pisci smatraju da se tu nalazio *Colentum*, a njihovo mišljenje slijedi i A. Fortis u svom putopisu *Viaggio in*

---

20. st. bilo ubičajeno sve predimske narode Ilirika i susjedstva nazivati Ilirima neovisno o njihovoj stvarnoj jezičnoj i etničkoj pripadnosti, no danas se takvo što više ne bi smjelo događati. Toponim *Colentum*, kao i ostala imena s područja Liburnije moraju se definirati kao liburnska (osim ako znanstvena analiza za neke primjere ne dokaže drugačije), a nikako kao ilirska (o tom problemu v. npr. od novijih radova A. Kurilić, 2008, 11-13). Također, ovdje se moram osvrnuti i na pokušaj etimološke interpretacije: ".... indoeuropski korijen *kol-* označava brežuljak, pa naziv *Collentum* (sic! - nap. A. K.) na Murteru znači 'Grad na brežuljku'." (Š. Batović, 1993, 83). Taj vrsni prapovjesničar tu ne iznosi na čemu temelji to svoje domišljanje, pa ono mora ostati tek: zanimljivo domišljanje, a ne u znanosti utemeljeni zaključak.

³⁶ V. Skračić, 1995, 135.

³⁷ S. Čače, 1988, 68-69; S. Čače, 1995, 13 i d.; usp. E. Juraga, 2004, 13-14.

³⁸ S. Čače, 1988, 66-67.

³⁹ S. Čače, 1988, 65; K. Juran, 2004, 64; E. Juraga, 2004, 13.

⁴⁰ A. Faber, 1998, 98.

*Dalmazia.*⁴¹ Ni u njegovo vrijeme, u drugoj polovici 18. st., nisu bili vidljivi znatni ostaci antičke arhitekture, već uglavnom ulomci tegula i keramičkog posuđa. Ipak, Fortis navodi da mu je rečeno da su na vrhu Gradine sve do još prije malo vremena postojali ostaci zidova koji su se razrušili, a od njihovog je kamenja sagradena crkva Gospe od Gradine. Također, i on sam je zapazio ponešto obrađenog kamenja, među kojima osobito ističe "prekrasne komade velikih korniža, koji su pripadali nekom veličanstvenom i kvalitetno građenom zdanju." (".... bellissimi pezzi di cornicione, che appartenero a qualche grandiosa, e ben architettata fabbrica."). Fortis spominje još da su se često nalazili novci i natpisi.⁴² Neki od tih novaca i natpisa su možda upravo oni koje pratimo kroz stručnu literaturu, za razliku od kipova i stupova koje spominje D. Zavorović u 16. st.⁴³ kojima se poslije izgubio svaki trag. To zapaža i F. Bulić, koji je i sam jednom kratkotrajno posjetio Gradinu.⁴⁴

Na zapadnom i jugozapadnom podnožju Gradine i danas se vide ostaci antičkih zidova kao i ulomci razne keramike.⁴⁵ Zbog već navedenog fenomena poniranja istočnojadranske obale, dio antičkih ostataka nalazi se pod morem.⁴⁶ Povremeno su se provodila arheološka istraživanja kako na kopnu tako i pod morem;⁴⁷ njihovi su se rezultati uglavnom tek sumarno

⁴¹ Pregled ranih proučavatelja murterskih starina v. npr. kod F. Bulić, 1886, 133, 151-152; K. Stošić, 1941, 234 i d.; A. Faber, 1998, 98; E. Juraga, 2004, 14, 19.

⁴² A. Fortis, 1774. [1974.], 165 [197]; A. Fortis, 1774. [1984.], 108. Zidine na vrhu Gradine opisuje i šibenski pisac s kraja 16. st., D. Zavorović, i prema njemu su se tada ondje nalazile zidine ("muraglie") nekog grada ili bar utvrde; Zavorovićeva zapažanja donosim prema dopisu P. Zlatovića objavljenom u nepotpisanom prilogu u *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 9, 1886 (v. A. A., 1886, 149).

⁴³ Zavorovićeve riječi donosim prema P. Zlatoviću (v. A. A., 1886, 149).

⁴⁴ F. Bulić, 1886, 152.

⁴⁵ Usp. V. Skračić, 1995, 129: "... temelji kuća u moru i na obali, ostaci velike cisterne, ostaci keramike razasuti po brdu i uz obalu, ostaci mozaika na novom dijelu groblja, danas zatrpani tragovi solane u dnu uvale u prostoru Butine, itd."); slično i E. Juraga, 2004, 14.

⁴⁶ D. Vrsalović, 1981, 108.

⁴⁷ Prva istraživanja antičkih ostataka na Gradini proveo je L. Jelić, 1907.-1908. g., a sljedeća istraživanja, koja su i jedina bila većega opsega, uslijedila su tek kasnih 60-ih godina 20. st. (pod vodstvom D. Rendića-Miočevića i A. Faber). Kasnije su još dva puta bila provedena kraća istraživanja - jedna 1983. g., a druga 2001. g., oba u organizaciji Muzeja grada Šibenika; pregled historijata ovih istraživanja na kopnu može se naći kod A. Faber,

objavljavali, tako da se snažno osjeća nedostatak iscrpnih, sustavnih znanstvenih radova vezanih uz arheološke ostatke Kolentuma, a koji bi svakako omogućili bolje poznavanje života na ovom području.

Prva su istraživanja provedena uz - i danas dobro vidljive - ostatke antičke cisterne (tzv. "tamnice"; v. Sl. 4 i Sl. 5).⁴⁸ Tom prilikom nađeni su ostaci arhitekture, stupova i arhitrava, 10-ak ukrašenih kamenih ulomaka, po dva ulomka skulpture i natpisa.⁴⁹ Nađeni su i novci (npr. Nerona te Vespazijana) i ulomci tegula sa žigom (*Solonas i Pansiana/Ti. Pansiana*).⁵⁰ Gotovo šest desetljeća kasnije započeta su prva (i, za sada jedina) sustavna arheološka istraživanja, koja su trajala nekoliko godina, ali s povremenim prekidima. Publicirani su uglavnom rezultati vezani uz arhitektonsko-urbanističke ostatke,⁵¹ dok su pronađeni sitni arheološki nalazi (keramika, staklo i dr.) za sada još neobjavljeni.⁵² Prije desetak godina

---

1998, 97-98; I. Pedišić, 2002, 58, 61 (usp. i S. Čače, 1988, bilj. 1 na str. 65), dok D. Vrsalović (1981, 108-111) sumira pregled rezultata podvodnih istraživanja (s pripadajućom literaturom i rukopisnim izviješćima).

⁴⁸ Istraživanja je provodio L. Jelić 1907.-1908. g., počesto uglavnom bilježeći ono što su iskopali i/ili našli mještani (npr.: J. Šikić je na čestici 4517/3 otkopao ploče pločnika na dubini od 1,5 m [list 2]; J. Jadrešić zvan Bajok našao je zlatnog andela (?!) visokog oko 15 cm [list 4], itd.). Jelićeve zabilješke svakako zasluzuju posebnu pozornost koja prelazi okvire ovoga rada.

Većini se tih nalaza koje on spominje danas više ne može ući u trag (usp. A. Kurilić, 2005, 110-113).

⁴⁹ L. Jelić, 1911, listovi 6-25. Usp. i A. Faber, 1998, 98. Za dio pokretne građe bilo je uređeno da se prenese u muzej u Zadru (= tadašnji Museo S. Donato); v. L. Jelić, 1911, list 10 gdje se izrijekom navodi što je namijenjeno za zadarski muzej.

⁵⁰ L. Jelić, 1911, 9, 17. Tegule s takvim žigovima nađene su i tijekom kasnijih istraživanja (*Solonas i Neronis Pansiana*), ali i primjerak sa žigom Petranius (?); v. A. Faber, 1998, 102. Ovaj posljednji žig bi valjda trebao biti žig L PETR AVT, kakve ponekad nalazimo na istočnoj jadranskoj obali (znam npr. za jedan primjerak iz Novalje ili Caske koji se čuva u Zbirici "Stomorica" u Novalji na otoku Pagu), ili neki od njemu sličnih (npr. C. Petroni Apri Epidiani, ...); usp. R. Matijašić, 1987, 522.

⁵¹ A. Faber, 1998; tom prilikom definirano je ukupno 16 arhitektonskih sklopova (od kojih su se nekima zidovi produžavali i dalje pod morem) i najmanje jedna gradska ulica (v. ondje str. 100). V. također i A. Faber, 1968, 124-127, T. XLIV i A. Faber, 1970, 118-122, T. XXXVIII-XXXIX i plan.

⁵² Ti se nalazi danas čuvaju u Muzeju grada Šibenika (pr3ema usmenom priopćenju dr. sc. K. Jurana).

poduzeta je još jedna istraživačka kampanja, ali znatno manjeg opsega, južno od "tamnice", a njeni su rezultati za sada samo preliminarno objavljeni.⁵³

Slika 4. Antička cisterna, tzv. "tamnica" (snimila: A. Kurilić)

"Tamnica" je pripadala nadzemnom tipu antičkih cisterni koja se punila kišnicom s povišenog krova pripadajućeg arhitektonskog sklopa. Nedaleko se nalaze ruševine u obliku apside, pa se pomišlja na to da je mogla pripadati kompleksu manjih - možda privatnih - termi.⁵⁴ Nije posve jasno u kakvom su odnosu s tim ruševinama arhitektonski ostaci pronađeni 2001. g.,

---

⁵³ I. Pedišić , 2002.

⁵⁴ A. Faber, 1998, 98. "Tamnica" je imala pod od nabijene gline; v. I. Pedišić, 2002, 62. K. Stošić (1941, 235) "tamnicu" netočno interpretira kao grobnicu (sic!) s bačvastim svodom.

kada su otkriveni ostaci arhitekture⁵⁵ i mnogo keramičkih, staklenih i drugih ulomaka, među kojima se ističu ulomci keramičkog posuđa tipa *terra sigilata*, ulomak keramičke ploče s urezanim motivom brodskog jarbola, brončani pečatnjak, dio kapitela, mramorne pločice od zidnih oplata, ulomak nadgrobnog natpisa, i slično.⁵⁶ Među njima valja osobito istaknuti ulomak keramičke uljanice lokalne proizvodnje, jer svjedoči o postojanju lokalne keramičarske radionice te ostatke suspenzura hipokausta jer ukazuju na postojanje termalnog kompleksa.

Nedaleko od "tamnice" nalaze se ostaci još jednog, ali manjeg i slabije očuvanog spremnika za vodu koji je bio popločan jednostavnim mozaičkim podom. Smatra da su oba vodospremnika pripadala zdanju iskopavanom 2001. g.⁵⁷ Nedaleko od njega, a u smjeru Gospe od Gradine, pronađeni su ostaci manjeg bazena sa stubom za ulazjenje iz prostorije koja je imala jednostavan mozaični pod.⁵⁸ Čini mi se vjerojatnim da su svi ti ostaci pripadali samo

---

⁵⁵ Možda su to ostaci građevine s tri polukružne apside i odvodnim kanalom, a koja je nađena uz samu marinu "Hramina", koje najdetaljnije opisuje jedan novinski članak (J. Grubač, 2001, 4-5) i kojima sigurno pripada Slika 3, a možda i Slika 1 kod I. Pedišić, 2002, 59-60. S druge strane, možda su to upravo isti objekti o kojima je govorila A. Faber, ali koje nije najpreciznije prostorno smjestila (v. ovdje prethodnu bilješku).

⁵⁶ Kratko izvješće s tih iskopavanja v. kod I. Pedišić, 2002, 61-62. On arhitektonske ostatke definira kao "ladanjsku vilu", no, primjerenije bi bilo govoriti o suburbanoj vili; usp. ovdje napomene u bilješci 60. Osim toga, to izvješće navodi (str. 61) da arhitektonski ostaci pripadaju i grobnim parcelama koje su se nalazile uz navedenu "ladanjsku vilu", ali, budući da ne spominje niti jedan nalaz ukopa (tek ulomke kamenih urni, koji su, kao i ulomak nadgrobnog natpisa, tu mogli stići u kasnijem dobu), vjerujem da tu interpretaciju treba shvatiti kao radnu hipotezu, a ne kao dokazanu činjenicu. Navodno je iza objekta s tri apside (v. prethodnu bilješku) pronađena zidana "grobna komora" u koju su bile pohranjene "kamene i keramičke urne s kostima spaljenih pokojnika, a pored njih raznovrsni predmeti od keramike, stakla i metala", a tu su bili i "ostaci nagorenog drveća i gara koji je ostao od lomače" (J. Grubač, 2001, 4-5); prostorna odrednica "iza" vrlo je neprecizna, a i nije jasno je li izjava o urnama "pohranjenima" u grobnu komoru tek objašnjenje o rimskim pogrebnim običajima za novinsko čitateljstvo ili prikaz stvarnih terenskih nalaza (mogućega zapadnoga kraja pretpostavljene nekropole na položaju Zdrače - v. Sl. 2, usp. i ovdje bilj. 92). Tek će detaljna publikacija rezultata ovih istraživanja, s arhitektonskim i stratigrafskim planovima, moći pomoći odgovoriti na ove dvojbe.

⁵⁷ I. Pedišić, 2002, 61-62, Slika 3 na str. 60.

⁵⁸ I. Pedišić, 2002, 62 i Sl. 2 na str. 59. Mozaični pod je bio izrađen od bijelih kamenih kockica i bio je obrubljen dvjema prugama od crnih kamenih kockica; usp. i J. Grubač, 2001, 4-5.

jednom građevnom kompleksu, koji je osim prostorija namijenjenih stanovanju imao i vlastiti termalni sklop, no, to se ne može sa sigurnošću utvrditi (ili negirati) sve dok ne budu objavljeni precizni planovi i arhitektonski nacrti pronađenih građevnih ostataka.

Blizu tih objekata, na prostoru na kojem su se planirali graditi bungalovi, 1983. g. nađeni su ostaci zidova većih stambenih objekata,⁵⁹ no rezultati tih istraživanja, kao ni preciznija lokacija nalaza, još nisu objavljeni.

Dalje na sjever od nje, uz zapadno priobalje, arheološka su istraživanja definirala 10-ak antičkih stambenih zdanja koja su se terasasto uspinjala uz brdo. Ne treba nimalo čuditi da su priobalni skloovi bili najluksuzniji,⁶⁰ a da je raskoš opadala što je više rasla udaljenost od mora. Prema vrhu se nova građevna tehnika stapala sa starom, tako da je ondje zacijelo tu još dijelom bila očuvana stara domorodačka jezgra, iako u nekoj mjeri izmijenjena prihvatom rimskih inovacija.⁶¹ Rimski su zidovi građeni uz uporabu vrlo kvalitetnog vezivnog materijala, pa su bili dobro uščuvani, čak i oni koji su završili pod morem.⁶² Mogu se razlučiti najmanje dvije građevne faze: I. (1.-2. st. po Kr.) i II., koja je nastupila nakon nje, ali nije preciznije datirana.⁶³

Pročelja luksuznih zdanja gledala su prema moru. Među tim objektima osobito se ističe nekoliko njih, kao npr.: Objekt IV (tzv. "vila s apsidom"; v. Sl. 5) te Objekti XIII (Sl. 6) i XV. Zdanie s apsidom (Objekt IV) proteže se uz obalu u duljini od preko 50 m. Priobalni trijem pratio je obris građene obale (dijelom istražene podvodnim istraživanjima - v. bilj. 87) i povezivao je desetak priobalnih prostorija (koje su zacijelo imale pristup i s unutarnje strane).

---

⁵⁹ I. Pedišić, 2002, 61. I ove ostatke autor definira kao "ladanjsku vilu".

⁶⁰ Njih A. Faber, 1998, *passim*, naziva čas ljetnikovcima, čas vilama. Iako ni jedan naziv u biti nije neispravan, nisam ih sklona prihvatiti jer ili prejudiciraju karakter povremenih boravišta (ljetnikovci) ili nisu dovoljno precizni (vila). Ovo posljednje je čak dovelo do toga da su se ti objekti netočno poistovjetili s ruralnim imanjima (*villae rusticae*); za to v. ovdje, bilj. 76.

⁶¹ A. Faber, 1998, 98.

⁶² A. Faber, 1998, 98.

⁶³ A. Faber, 1998, 102. Usp i I. Pedišić, 2002, 62.

Zdanje je imalo dvorište s velikom cisternom koja je služila isključivo kao vodosprema, a ne kao bazen. U jednoj kasnijoj fazi ovo je luksuzno zdanje, adaptiranjem već postojećih prostora u jugozapadnom dijelu (uključujući i apsidu), dobilo i manji termalni kompleks. Zidovi su vjerojatno bili prekriveni pločicama od ružičastog mramora (u donjim dijelovima) i freskama (u gornjim dijelovima). Podovi (barem neki) bili su popločani mozaicima od bijelih i crnih kamenih kockica.⁶⁴

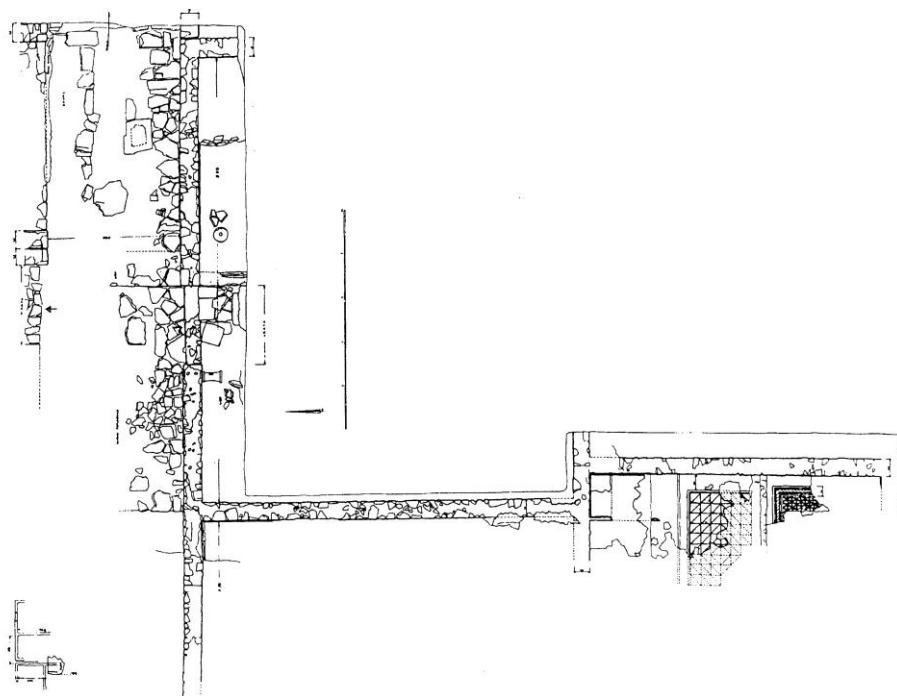
Slika 5. Ostaci antičke arhitekture u podnožju Gradine - termalni kompleks Objekta IV
(snimila: A. Kurilić)

Za urbanizam Kolentuma važan je nalaz jedne gradske ulice (Sl. 6) južno od tadašnje ograde groblja uz crkvu Gospe od Gradine jer ona svjedoči o tome da su gradske komunikacije bile prilagođene konfiguraciji brežuljkastog terena, pa su - kao i kod drugih sličnih gradova (npr.

---

⁶⁴ A. Faber, 1998, 98, 100, Sl. 3-5, planovi 6, 11-12.

Pula) - neke ulice tekle od vrha ka podnožju, kakva je upravo bila i ova, dok su druge bile koncentrične i pratile linije izohipsi. Ta je ulica istražena u duljini od oko 18 m, a tijekom istraživanja na dva mjesta se naišlo na odlomljene ostatke lukova kakvima se npr. međusobno učvršćuju pročelja katnica (što je vidljivo i danas u mnogim našim priobalnim mjestima). Kanalizacijski sustav pratio je ulice koje su se spuštale s vrha. Ulice su bile popločane, a na strmijim mjestima postavljane su i stube izrađene od nepravilnog kamenja.⁶⁵

Slika 6. Gradska ulica i Objekt XIII s mozaicima (A. Faber, 1998, plan 8, str. 116)

Južno od spomenute ulice ulazilo se u Objekt XV, a sjeverno u Objekt XIII (v. Sl. 2). U njih se ulazilo kroz dvorište ogradieno s ulične strane visokim zidom, a s tri ostale strane bile su prostorije stambene ili gospodarske namjene. Osim ovih prostorija, postojao je i niz drugih, udaljenijih od ulice. Ovi su objekti, osim prizemnih prostorija, imali i prostorije na katu. U

⁶⁵ A. Faber, 1998, 100, 102, planovi 7-8.

oba objekta nađeni su ulomci fresaka, od kojih su neki osobito zanimljivi, kao npr. onaj koji prikazuje sjedeći ženski lik ili, pak, drugi, s prikazom mladića s veslom i plavim te crvenim ribama, jer svjedoče o zahtjevnijem estetskom ukusu vlasnika. Jedini bolje sačuvani mozaici pronađeni su u Objektu XIII, u dvije njegove susjedne prostorije: u jednoj je pod urešen crnobijelim mozaikom s motivom trokuta, a u drugoj s motivom rozeta i obrubnim prepletom. Takvi se mozaici mogu datirati u ranija stoljeća,⁶⁶ a vjerojatno su proizvod iste škole/radionice sa središtem u Saloni.⁶⁷ Na osnovi datacije nalaza keramičkog posuđa - uglavnom ranocarskog uvoza - može se zaključiti da je objekt nastao već u Augustovo doba i da je kontinuirano živio sve do prve polovice 2. st.;⁶⁸ no, početkom 2. st. došlo je do krupnih promjena - kuće su porušene - nakon čega je uslijedila obnova naselja, prije svega u priobalnom dijelu, a viši dijelovi gradine će se izgleda zapustiti da bi bili ponovno naseljeni tek u kasnoj antici i u srednjem vijeku.⁶⁹

Naše spoznaje o antičkom Kolentumu dopunjaju i nalazi koje su slučajno proteklih desetljeća pronalazili mještani.⁷⁰ Osim uobičajenih sitnih nalaza s Gradine (novci, ulomci keramičkog stolnog posuđa i amfora, te arhitektonskih elemenata i dr.), uz put koji vodi od istočnog podnožja Gradine ka uvali Zdrače (v. Sl. 2) pronašlo se grobova (urni) i grobnih nalaza,⁷¹ o

---

⁶⁶ Za objekte, njihove prostore i ukrase, v. A. Faber, 1998, 102, plan 8, Sl. 6; za dataciju mozaika približno u drugu polovicu 2. st. v. B. Matulić, 1995, 156.

⁶⁷ B. Matulić, 1995, 156.

⁶⁸ Više o tim keramičkim nalazima v. A. Faber, 1998, 102.

⁶⁹ A. Faber, 1998, 102. Ona misli da je rušenje objekata prouzročio potres i dokaze tomu vidi u obrušenim ulomcima lukova koji su se nadsvodjivali ulicu i u predmetima nađenima izravno na podu jedne od prostorija u Objektu XIII (v. ondje planove 13-14 na str. 119 te plan 15 na str. 120); ideju o potresu prihvata V. Skračić, 1995, 130.

⁷⁰ Sve podatke o tim slučajnim nalazima koji slijede dugujem dr. sc. K. Juranu, koji ih je zabilježio marom zaljubljenika u prošlost svoga otoka. Juran je, osim toga, prikupio niz svjedočanstava mještana koji su na njih nailazili, što svakako zaslužuje jednu posebnu objavu i dodatno istraživanje. Sada barem, za prvu informaciju, prenosim kartu s distribucijom nekih od tih nalaza i podatke o njima, onako kako ih je sačinio K. Juran (v. Prilog 1).

⁷¹ Te nalaze već spominju Jelić i Bulić, v. ovdje, bilj. 44 i 95.

kojima će biti više rečeno nešto kasnije. Od onoga što se prikupilo od tih nalaza, dio je završio u Muzeju grada Šibenika, dio je izgubljen, a dio je ostao u privatnim zbirkama.

Neki od takvih antičkih slučajnih nalaza potječe iz nešto udaljenije Hramine, i to iz njenog središnjeg dijela, blizu trga Rudine, gdje su, prema pričanju mještana nalaženi, osobito prilikom gradnje kuća prije kojih 50-ak godina, temelji starijih zidova, ljudske kosti, ostaci pepela i paleži, rimski novac (v. Sl. 7),⁷² ali i kamene grede, dvije velike kamene ploče (oko 2 x 1 m) od bijelog kamenja te dvije kamene nadgrobne ploče za koje se govori da su se prije nasipanja obale nalazile u uvali na dubini od 2 m pod morem, što bi sve možda moglo prije pripadati grobovima (kako skeletnima tako i paljevinskima),⁷³ nego arhitekturi klasične profane ili sakralne namjene. Tomu u prilog bi išao i nalaz ulomka nadgrobnog natpisa koji je bio uzidan u jednu od tamošnjih hraminskih kuća.⁷⁴ Izuzetak su možda jedino dijelovi dvaju dekorativnih arhitektonskih elemenata za koje bi se moglo pretpostaviti da su pripadali nekoj javnoj građevini, moguće hramu (posvećenom Jupiteru?). To su ulomak jednoga korniža i ulomak jedne ploče koja je po svoj prilici pripadala stropnoj ili kakvoj pregradnoj dekoraciji.

---

⁷² Prema riječima K. Jurana, ti su novci iz 2./3. stoljeća. Osim toga, kolega Juran mi je ljubazno pomogao da osobno vidim neke od njih koji se još nalaze kod nalaznika; prema stručnom mišljenju dr. sc. M. Ilkića sa Sveučilišta u Zadru, kojemu najljepše zahvaljujem na pomoći, jedan od njih (Prilog 1, br. 11) je vrlo dobro očuvan novac Dioklecijanova suvladara Maksimijana (285.-305. g.) koji na aversu ima poprsje cara s lovovim vijencem na glavi okrenuto u desno i legendu IMP C MAXIMIANUS P F AVG, a na reversu je sjedeća personifikacija nekog božanstva - vj. Fides - okrenuta u lijevo i legenda FIDES MILITUM, dok je u odsječku ST (*secunda Ticinum*, tj. druga kovnica u današnjoj Paviji).

⁷³ Nalazi opisani u Prilogu 1 pod br. 11 (v. i prethodnu bilješku) ukazivali bi na to da su mogli potjecati iz zidanog groba sa skeletnim ukopom (iz Dioklecijanova doba ili kratko nakon njega), dok bi spominjanje čade ukazivalo na mogućnost postojanja i paljevinskih ukopa, što bi - zajedno s prethodnom pretpostavkom - ukazivalo na postojanje dugotrajnije nekropole. Moguće je da u tom duhu treba protumačiti "grobnicu u moru u Hramini (porat)" što L. Jelić bilježi 1907. g. prema priči jednog mještana (L. Jelić, 1911, l. 3) i tvrdnju A. Faber (1968, 125) da (je) dio antičke nekropole - navodno - "konstatiran je u samom centru današnjeg Murtera." (v. i A. Faber, 1970, 118, gdje je opreznija u pogledu grobova u Murteru). U takvom se kontekstu čini posve umjesnom pretpostavka o postojanje ceste koja je onuda išla prema Tisnom (A. Faber, 1968, 125), jer su se antički grobovi nizali s obje strane cesta koje su vodile iz grada.

⁷⁴ A. Kurilić, 2005, 113 i d., br. 4, Sl. 5.

Kornižu su sačuvane dvije rubne strane, od kojih je jedna bogatije ukrašena od druge (v. Sl. 8): ispod jednog vegetabilnog friza slijede dentikuli u alternaciji s jednostavnim rozetama, a ispod njih je još jedan vegetabilni friz. Jednostavnije ukrašeni rub nosi samo niz dentikula i rozete između njih. Drugi ulomak je, zbog reljefnog prikaza koji ima u svom središnjem dijelu (v. Sl. 9), mnogo zanimljiviji u interpretativnom smislu. Iako je sačuvana samo jedna rubna strana, može se s velikom vjerojatnošću prepostaviti da je ploča bila podijeljena u pet kasete - četiri rubne i jednu središnju, koje su sve međusobno bile odijeljene širokim jednostavnim profilacijama. Rubne kasete ukrašene su jednostavnim rozetama, a u središnjoj je sačuvan donji dio reljefnog prikaza orla koji u kandžama drži (najvjerojatnije) munju. Orao i munja su Jupiterovi atributi, pa se čini vrlo privlačnim pomicati na mjesto posvećeno tom rimskom vrhovnom božanstvu.⁷⁵

Slika 7. Brončani novac Dioklecijanova suvladara, Maksimijana (v. Prilog 1, br. 11 i ovdje bilj. 72 i 73; snimila: A. Kurilić)

⁷⁵ Uломci do sada nisu bili objavljeni, a ovo je tek prva informacija o njima. Korniž je izrađen od bijelog vapnenca; najveće sačuvane dimenzije iznose: šir. 80 cm, vis. 48 cm i deblj. 23 cm. I ploča s prikazom orla izrađena je od bijelog vapnenca, a njene najveće sačuvane dimenzije iznose: šir. 80 cm, vis. 70 cm i deblj. 23 cm. S obzirom na gotovo identičnu debljinu ploča i na to da su nađene blizu jedna drugoj, lako je moguće da potječe s istoga objekta, no, ne nužno s ovoga prostora, s obzirom na to da nalazi u Hramini više indiciraju nekropolu nego neki javni objekt. Stoga mi se čini vrlo vjerojatnim da su one ovdje bile nađene u sekundarnoj uporabi, kao običan građevni materijal za izgradnju grobova, a ne među ostacima nekog hrama u Hramini, koliko god bila privlačna pomisao koju je iznio L. Jelić da toponim duguje svoj nastanak nekom "hramu" (L. Jelić, 1911, l. 2). Naravno, tek će neka sretna buduća arheološka istraživanja eventualno moći rasvijetliti ovo pitanje. Na žalost, prostor je danas sav izgrađen, tako da je ostalo malo prostora gdje bi se mogla provesti prikladna istraživanja.

Slika 8. Korniž iz Hramine (snimila: A. Kurilić)

Slika 9. Kamena ploča s prikazom orla s munjom u kandžama (snimila: A. Kurilić)

Ranije spominjani Ptolomejev izraz *pólis Kóllenton* jasan je pokazatelj da ostaci antičke arhitekture na poluotoku Gradina pripada rimskom naselju **gradskog** tipa, koje je, sudeći

prema rezultatima arheoloških istraživanja, prosperiralo u razdoblju ranog Carstva.⁷⁶ Prema sadašnjim spoznajama, to je bilo jedino antičko naselje na otoku,⁷⁷ no mora se - analogno situaciji u drugim dijelovima rimske Dalmacije (ali i cijele rimske države) prepostaviti postojanje ruralnih naselja i pojedinačnih vangradskih, ruralnih, imanja. Nedostatak (ili bolje rečeno, krajnja malobrojnost) takvih nalazišta zasigurno nije rezultat nedostatka resursa na otoku - jer, kako se vidjelo u uvodnom dijelu, otok je raspolagao s nekoliko zona pogodnih za stočarstvo i poljoprivredu, osobito onu mediteranskoga tipa (vinova loza, maslina) - već slabe istraženosti. Prema sadašnjim spoznajama, postaje naznake da su oni ipak postojali na par lokacija: Slanica, uvala od Smrića i Pačipolje.⁷⁸ Ostaci rustične vile koji bi se možda također mogli vezati uz otok Murter zabilježeni su na otočiću Sustipancu smještenom bliže kopnu (točnije, Pirovcu) nego najbližem murterskom mjestu Betini. Još A. Fortis bilježi tamošnje nalaze rimskih tegula i urni, smatrajući da se ondje nalazilo antičko groblje; također, prema

---

⁷⁶ A. Faber, 1998, 102; S. Čače, 1988, 65 ("Po svemu sudeći ovdje valja očekivati još jedan primjer kasnoliburnskog središta koje se razvija u urbaniziranu aglomeraciju početkom principata."), 66 ("... pod rimskom vlašću postaje skromnim gradskim naseljem."), 69-71; S. Čače, 1995, 13, 16; K. Juran, 2004, 64-65. Iznenadjuje da neki autori, i to u novije vrijeme i bez argumentiranja svog zaključka, tvrde da su to ostaci jednog rimskog ruralnog imanja - *villae rusticae* (V. Begović - I. Schrank, 2002, 119 i sl. 13 na str. 124; V. Begović - I. Schrank, 2003, 101, 103, 111; V. Begović Dvoržak - I. Dvoržak Schrank, 2004., 85, 90), ili, većeg broja ljetnikovaca u koje su privremeno svraćali njihovi vlasnici iz *Scardonae* (I. Pedišić, 2002, 62; usp. J. Grubač, 2001, 4-5), ili, pak, ostaju vrlo neodređeni (M. Suić, 1981, 251: "Ali, i tu se većinom radi o gospodarskim zgradama."). Ruralna imanja - kako im to i samo ime govori - mogu se naći samo izvan gradova, na njihovom teritoriju, a nikako u samim gradovima.

⁷⁷ K. Juran, 2004, 65.

⁷⁸ Slanica: Ž. Krnčević (1995, 24) navodi da je na položaju Slanica sredinom 20. st. kustos šibenskog muzeja A. Ratković otkrio ostatke jednog, najvjerojatnije antičkog, gospodarskog objekta. Na osnovi imena uvale možda bi se moglo pomisljati na solane.

Uvala od Smrića: A. Faber (1998, 102) navodi da se ondje uz pojedine poteze antičkih zidova nailazilo i na kasnoantičke grobove s pokrovom od tegula (usp. A. Faber, 1970, 122, gdje spominje postojanje jedne rustične vile na putu između Betine i Tisnog). I L. Jelić (1911, l. 4) kaže da se u toj uvali, koja se nalazi između Betine i Tisna, nalaze zidovi u moru, ali nije precizirao o kakvima je zidovima riječ.

Pačipolje: Z. Brusić (2005, 93) lakonski navodi da se na području Pačipolja, jugoistočno od Betine, oko uvale Suvuća, nalazio rimski gospodarsko-ladanjski kompleks.

njemu, ondje su nađeni mnogi natpisi, ali su ih franjevci koji su ondje živjeli razbili kako bi popločali svoje dvorište. Ipak, nastavlja opat Fortis, u njegovo su se vrijeme, uzidani u jedan zid, još uvijek vidjeli ostaci nekog natpisa čija su slova bila izrađena od bronce, ali su, naravno, odavno bila izvađena iz kamena.⁷⁹ Recentan obilazak otočića potvrđio je dio Fortisovih navoda: spominju se brojni ulomci rimskih tegula i amfora te jasno vidljivi ostaci antičke arhitekture koji se produžavaju i pod more, u plićake na istočnoj strani otočića.⁸⁰ Epigrafskim spomenicima više se ne može ući u trag,⁸¹ no čini se da je rukopisna tradicija ostavila svjedočanstvo o jednome od njih. To je nadgrobni spomenik koji Birije Fortunije i Julija Firmina postavljaju svom sinu Korneliju Ursu, starom tek nešto više od dvije godine.⁸² Život na otočiću nastavio se i tijekom kasnoantičkog razdoblja.⁸³ Za nadati se da će buduća istraživanja na otoku Murteru otkriti i druge lokacije rimskih ruralnih posjeda, gospodarsko-ladanskih imanja (*villa rustica*).

Rimsko naselje *Colentum* nesumnjivo je bilo i pristanišni grad, s obzirom na ostatke lučkih postrojenja, ali i na to, kako je već istaknuto, da je murterski akvatorij bio od velikog značenja za pomorski promet.⁸⁴ Tragovi plovidbenih ruta u rimskom dobu očituju se kroz nalaze brodoloma, te privremenih sidrišta i stajališta.⁸⁵ Tako je u jugozapadnom podmorju, kod Čavline, na dubini od 40-ak m nađen i dijelom istražen netaknut rimski brodolom s teretom

⁷⁹ A. Fortis, 1774. [1974.], 164-165 [196-197]; usp. A. Kurilić, 1994, 237 i d.; A. Milošević, 1992, 53-54; F. Bulić, 1886, 151-152

⁸⁰ Područje je kratko obišao A. Milošević krajem 20. st. (A. Milošević, 1992, 53-54).

⁸¹ A. Milošević, 1992, 53-54.

⁸² Opširnije o natpisu i pitanju mjesta njegova nalaza v. kod A. Kurilić, 1994, 238-239, br. 45. Iako rukopisi donose različita mjesta nalaza (pripisuje ga se čak teritoriju Ridera u šibenskom zaleđu), autorica na tom mjestu dokazuje da je njegovo najvjerojatnije porijeklo upravo s ovog otočića.

⁸³ A. Milošević, 1992, 54.

⁸⁴ S. Čače, 1995, 13,16, 21-22; S. Čače, 2005, 104.

⁸⁵ Podvodni arheolozi uspjeli su identificirati i nekoliko mjesta na kojima su se brodovi nakratko zadržavali (za prenoći ili se skloniti od nevremena), npr. kod otoka Vela Arta i Mala Arta; Z. Brusić - M. Jurišić - Ž. Krnčević, 2001, 30.

amfora s prijelaza era koje su vjerojatno prenosile vino, kao i s dijelovima brodske opreme (npr., prečke od čak tri sidra) i brodske konstrukcije te predmetima koji su vjerojatno pripadali posadi (npr. dvodjelni žrvanj).⁸⁶

Dijelom je istražena i luka antičkog Kolentuma. Protezala se na sjeverozapadnoj strani poluotoka Gradine, odmah nakon današnje crkve (Sl. 2). Nalazila se u vrlo zaštićenoj uvali, koju s jedne strane zatvara poluotok Gradina, a s druge otočići Mali i Veli Vinik te Tegina. Na dubini od dva metra nađeni su dijelovi rubnih ostataka operativne obale, usporedne s već spominjanim Objektom IV s kopna (v. Sl. 5). Ona je bila građena od velikih kamenih grubo klesanih blokova koji slijede prirodnu liniju obale i bila je djelomice popločana. Zidovi bliže kopnu, građeni od manjeg kamenja i vezani žbukom, možda su ostaci perimetralnih zidova lučkih skladišta. Dio koji je istražen svjedoči o tome da je luka pripadala tipu čija je operativna obala slijedila konfiguraciju priobalja, bez isturenog gata u funkciji lukobrana i bez drugih zaštitnih instalacija. Na osnovi keramičkih nalaza iz tih istraživanja luka se može datirati u jedno šire razdoblje; međutim, prevladavaju oni koji se datiraju u vrijeme od 1. st. pr. Kr. do 1. st. po Kr., na osnovi čega bi se moglo zaključiti da je to vrijeme njene najjače prometne aktivnosti.⁸⁷

U predjelu operativne obale gdje su pristajali brodovi obično se nalazi na bogate kulturne slojeve nastale usljed akumulacije otpadaka s brodova, pa je tako i u luci Kolentuma, osim standardnih nalaza keramičkih ulomaka (kako od amfora i drugog posuđa, ali i od građevne

---

⁸⁶ Lokalitet je po nalasku zaštićen metalnom mrežom. Teret je sadržavao najmanje 50 amfora Lamboglia 2 (1. st. pr. Kr. - 1. st. po Kr.), što je prilično čest nalaz u našem podmorju, ali i jednu rijetku, sjevernoafričku, amforu. Rijetkost predstavlja i nalaz žiga *Surus* na obodu jedne od Lamboglia 2 amfora, s obzirom na to da se on obično nalazi na stolnom posudu. Za taj brodolom v. M. Jurišić, 2002, 25; K. Zubčić, 2003, 76; J. Grubač, 2003, 6-7. Osim ovog brodoloma, u podmorju oko Murtera zabilježen je još jedan, neistražen, iz kojega potječu i dvije keramičke reljefne zdjele proizvedene na grčkom području tijekom 2. st. pr. Kr. (Z. Brusić - M. Jurišić - Ž. Krnčević, 2001, 30).

⁸⁷ Za rezultate istraživanja luke v. D. Vrsalović, 1981, 110 i dalje; za odnos prema Objektu IV, v. ovdje bilj. 64; za vrijeme 1. st. pr. Kr.-1. st. po Kr. kao period intenzivne trgovinske djelatnosti, usp. i K. Juran, 2004, 64-65.

keramike), nađeno balastno kamenje, sitni uporabni predmeti (keramički utezi, metalni ostaci ribarskog pribora, i sl.) te novci (antički i kasnoantički).⁸⁸

K tomu, L. Jelić je početkom 20. st. zabilježio: "... stara obala zidana, vidi se u moru duž sve obale Hramina, Butina i Zdrače",⁸⁹ što bi se možda moglo odnositi na ostatke kompleksnijeg antičkog uređenja obale. A. Faber je svojim istraživanjima Objekta VIII (na spoju s uvalom Hramina; v. Sl. 2) uspjela povezati priobalnu arhitekturu s lukobranom, odnosno, s masivnom rivom.⁹⁰ U Hramini je možda bila glavna luka Kolentuma, jer je ta uvala jako dobro zaštićena i pristupačna je s više strana.⁹¹

Za sada nije bilo istraživanja antičke nekropole Kolentuma, ali se na osnovi onoga što malo znamo o, uglavnom slučajnim, nalazima grobova može zaključiti da se ona nalazila na južnoj padini, ispod Gradine, duž komunikacije koja je grad spajala s ostalim dijelovima otoka; drugim riječima, obuhvaćala je prostor između uvala Hramina i Zdrače (v. Sl. 2).⁹² Pepeone žare koje su još bile pune pepela, skeletni ukopi uz koje su bile uljanice i/ili novci, ali i presvođene grobnice sa skeletnim ukopima, spominju se već u 16. stoljeću.⁹³ Krajem 19. st. F. Bulić je prilikom svog kratkotrajnog boravka na Murteru i sam pribilježio kako je jedan Betinjanin bio našao više grobova (na području Zdrača?), kako skeletnih tako i paljevinskih, i

---

⁸⁸ D. Vrsalović, 1981, 115.

⁸⁹ L. Jelić, 1911, list 2.

⁹⁰ A. Faber, 1998, 100.

⁹¹ S. Čače, 1995, 17. On ondje (na str. 16), prenosi podatke od A. Faber i Z. Brusića da se i danas pod morem u uvali Hramina vide brojni arhitektonski ostaci te da se duž istočne strane zaljeva (sc. Hramine?) nalaze podmorski nalazi, kao i to da su prilikom radova na novoj marini u Hramini, u južnom dijelu (današnje?) luke otkriveni još nedokumentirani nalazi znatnih količina antičke keramike.

⁹² Z. Brusić, 2005, 92-93. A. Faber, 1970, 118; A. Faber, 1998, 98. Ako se navodi o grobovima i grobним parcelama uz objekte nađene tijekom iskopavanja 2001. točni (v. ovdje, bilj. 56), možda bi se moglo pomicati i na protezanje nekropole uz vanjski južni dio bedema.

⁹³ Te vijesti već spominjanog šibenskog autora D. Zavorovića donosim prema P. Zlatoviću (A. A., 1886, 149) i prema A. Faber, 1998, 98.

razne grobne priloge (bočice, jednostavne vitice - vj. prstenje, novce, dvije narukvice).⁹⁴

Početkom 20. st. L. Jelić lapidarno bilježi nalaze četvrtastih urni u kojima je bilo raznih grobnih priloga (bočice, fibule, lucerne, novci, i dr.). Urne su bile izrađene od bijelog kamena i imale su pripadajuće poklopce.⁹⁵ Također, Jelić spominje i nalaze sarkofaga (?) uz more, i to, kako sa zapadne (murterske) strane, tako i s istočne (betinske) strane koje su ljudi tada koristili kao kamenice za ulje u svojim kućama.⁹⁶ U novije je doba na tom području istražen jedan grob u amfori sa staklenom olom i keramičkom uljanicom, koji se datira u iz 1. st. po Kristu.⁹⁷

Zahvaljujući nadgrobnim natpisima možemo upoznati i neke od žitelja Kolentuma. Natpsi su uglavnom fragmentarni i pružaju podatke ponajviše samo o imenima pokojnika i njihovih bližnjih. Jedan poduži obiteljski nadgrobni natpis postavio je *[C.] Iulius C. f. Longinus*, muž i otac, sebi za života, te svojoj ženi (*Munatia C. [f.] Maxsuma*), dvama sinovima (oba se isto zovu: *Iulius C. f.*) i dvama kćerima (*Iulia [C.] f. Secunda* i *Iulia [C.] f. Tertia*). Unatoč određenim nesigurnostima u interpretaciji, epigrafsko-onomastička analiza ukazuje na to da je spomenik pripadao jednoj doseljeničkoj italskoj obitelji.⁹⁸ Na ulomku jednog drugog natpisa, nađenoga kao spolij u Hramini (v. ovdje, bilj. 74), ožalošćeni članovi obitelji (čini se, roditelji i brat) postavljaju taj spomenik sebi i dječaku (*[- Iu?]lius Quintus*) od nepunih devet godina (8 godina, 7 mjeseci i 12 dana). Taj bi se natpis mogao okvirno datirati u razdoblje kasnog

---

⁹⁴ F. Bulić, 1886, 152. Dodaje da je tamo nađen i jedan "cochlear" koji je darovao zadarskom muzeju.

⁹⁵ L. Jelić, 1911, list 9.

⁹⁶ L. Jelić, 1911, l. 3. Doduze, kako to i sam Jelić izjavljuje na tom mjestu, to su možda ipak prije bile kamene urne nego sarkofazi.

⁹⁷ Ti se nalazi danas nalaze u Muzeju grada Šibenika; Z. Brusić, 2005, 93. Zanimljiv je podatak koji autor ondje daje o dnu reljefne posude maloazijskog porijekla na kojem su prikazani Ganimed i orao (personifikacija Zeusa), a koje je nađeno u jednom srednjovjekovnom grobu s istočne strane Gradine.

⁹⁸ A. Kurilić, 2005, 108-110, br. 1, Prikaz 1; *CIL* 3, 9161 (*Salonae*) = *CIL* 3, 10116 (Murter); A. Kurilić, 1994, 239-240, br. 46.

principata (nakon sredine 2. st.).⁹⁹ I sljedeći je nadgrobni spomenik postavljen djetetu: jedna ga je majka (*[---]Jilia Restituta*) podigla svojoj kćeri,¹⁰⁰ čije ime nije sačuvano, i zaštitila ga je simbolom *asciae* (bradve).¹⁰¹ Za sve ove osobe može se zaključiti da su živjele, radile i umirale u svom gradu - Kolentumu, za razliku od jednog jako oštećenog natpisa, možda već iz 1. st. po Kr., koji bilježi aktivnog vojnika (*miles*), Gaja Volumnija (ili Volusija?), Gajeva (ili Gnejeva?) sina. Njegovo ime bi ukazivalo na to da bi mogao biti porijeklom iz sjeverne Italije, ukoliko čak nije bio Liburn. Nije poznato što je radio u Kolentumu, osim da je ondje umro i bio pokopan dok je još bio u vojnoj službi. Upravo to navodi na pomisao - zajedno sa činjenicom da se Murter nalazio na kritičnom mjestu na plovnom putu na ulasku u Pašmanski kanal - da se na otoku nalazio kakav rimski vojni garnizon, možda pomoćna baza rimske ratne mornarice, što bi onda indiciralo i postojanje zemlje u državnom vlasništvu.¹⁰² Nađen je i jedan ulomak koji samo bilježi par slova (*Valent*) koja bi mogla pripadati imenu Valens ili nekoj njegovoj inačici.¹⁰³

Osim još jednog epigrafskog spomenika - točnije, ulomka votivne are uzidanoga u južni zid crkve Gospe od Gradine (v. Sl. 10) - koji svjedoči o tome da je religijski život Kolentuma bio u duhu s vremenom,¹⁰⁴ o drugim aspektima njihova života kazuju - na žalost gotovo posvezanemarenii - i tzv. sitni nalazi, ali, ono što je poznato o njima ukazuje na standardnu razinu rimskog provincijskog života.

⁹⁹ A. Kurilić, 2005, 113-114, br. 4, Sl. 5.

¹⁰⁰ I. Pedišić, 2002, 61 i Sl. 5 (stela). Autor ondje spomenik datira u 1. st. po Kr., no, epografska analiza bi radije govorila u prilog nešto kasnije datacije, vjerojatno u 2., ako čak ne i u rano 3. st. po Kr. Stela još nije objavljena, pa će ovdje samo transkribirati tekst koji sam imala priliike vidjeti u zbirci u Narodnoj knjižnici i čitaonici u Murteru: *[D(is)] (ascia) M(anibus) / [---]Jilia Rest[ituta] / [--- ?filia]e su(a)e posu[it] / [---N?]M[---] / [-----].*

¹⁰¹ Za asciju kao apotropejski simbol v. B. Gabričević, 1987, 222.

¹⁰² A. Kurilić, 2005, 110-112, 116, br. 2, Prikaz 2, Sl. 2-4; *ILug* 930; A. Kurilić, 1994, 241-242, br. 47.

¹⁰³ A. Kurilić, 2005, 113, br. 3, Sl. 4; *AE* 1994, 1370; A. Kurilić, 1994, 241-242, br. 48.

¹⁰⁴ A. Kurilić, 2005, 115, br. 5, Sl. 6.

Kanoantičko doba i rano kršćanstvo (4.-6. st.)

Vrlo malo toga je poznato iz kasnoantičkog doba. Život na Murteru zacijelo prati opće tokove prisutne na istočnom Jadranu. Tijekom kasne antike murterski akvatorij vjerojatno zadržava svoju važnost u plovidbi Jadranom, o čemu za sada svjedoče samo nalazi sa sidrišta i stajališta (kao npr. kod otočića Hrbošnjak jugoistočno od naselja Jezero, gdje je nađen ulomak kasnoantičke amfore 4.-6. st.), dok nalazi brodoloma nisu ustanovljeni.¹⁰⁵

Na otok Murter kršćanstvo se najvjerojatnije proširilo tijekom 4. st., no, arheološka svjedočanstva te najranije faze općenito su slabo poznata. Može se pretpostaviti (analogno poznatim primjerima na drugim nalazištima) da su se tadašnji kršćani okupljali u privatnim kućama (*domus ecclesiae*) i da u sklopu tih privatnih kuća ili čak nekih javnih građevina nastaju manji oratorijski objekti (*oratorii*), i to već od druge polovice 4. st.,¹⁰⁶ pa je moguće da je tako bilo i na Murteru.

Koncem 4. i početkom 5. st. kršćanstvo posvuda doživljava veliki procvat i postupno se počinje širiti iz gradova ne njihove teritorije, u sela, zaselke i na ladanjsko-gospodarska imanja. Tada su sagrađeni ili adaptirani razni objekti, među kojima je i onaj u Ivinju kod Tisnog,¹⁰⁷ o kojem će kasnije biti nešto više riječi.

Najkasnije od 1. polovice 6. st., kad se spominje u aktima crkvenih sabora u Saloni 530. i 533. g., a možda već i od 5. st., postoji biskupija sa sjedištem u Skardoni (*Scardona*) kojoj je najvjerojatnije pripadao i otok Murter s njegovim okruženjem.¹⁰⁸

Grad je nastavio živjeti i tijekom kasne antike, i to najkasnije do 6. stoljeća u koje se datiraju posljednji poznati antički nalazi. Poznati su nalazi kasnoantičkog novca (od 4. pa možda do

---

¹⁰⁵ Z. Brusić - M. Jurišić - Ž. Krnčević, 2001, 10, 35.

¹⁰⁶ V. A. Uglešić, 2006, 10.

¹⁰⁷ A. Uglešić, 2006, 10-11.

¹⁰⁸ A. Uglešić, 2006, 11-12.

pred kraj 6. st.).¹⁰⁹ U južni zid crkve Gospe od Gradine uzidan je spolij s urezanim križem koji ukazuje na postojanje ranokršćanskog objekta (v. Sl. 10); obično se smatra da je baš na tom mjestu, prije same crkve Gospe od Gradine postojala ranokršćanska crkva koja se prema tipologiji ovoga križa datira u 6. stoljeće.¹¹⁰ Podaci o grobovima ovoga doba uz Gradinu su rijetki i upitni. Već spomenuti sarkofazi možda uopće nisu bili sarkofazi, već pepeone urne,¹¹¹ a presvođena grobnica je u stvari rimska cisterna.¹¹² S tog prostora se spominje i nalaz keramičkih lucerni s kršćanskim simbolima i monogramima, koje se također datiraju u 6. stoljeće.¹¹³

---

¹⁰⁹ V. i ovdje, bilj. 25 za kasnoantičke novce nepoznata mjesta nalaza (= *Moster*) i bilj. 72 za nalaze iz Hramine.

¹¹⁰ E. Hilje, 2005, 38-39; v. i njegov prilog u ovoj monografiji; usp. E. Juraga, 2004, 14-15; Z. Brusić, 2005, 93, koji ističe da je crkva imala i cemeterijalnu funkciju, smatrajući da na tom mjestu možemo pratiti kontinuitet sahranjivanja sve do današnjih dana. Najveći broj crkava s područja rimske Dalmacije nastao je upravo u to vrijeme, točnije, u vrijeme vladavine bizantskog cara Justinijana (527.-565.); v. A. Uglešić, 2006, 13.

¹¹¹ L. Jelić (1911, list 3) ni sam nije posve siguran u to kako bi ih odredio, pa piše "sarkofazi ... ili urne cinerarie" (istaknula A. K.).

¹¹² K. Stošić, 1941, 235, ali, taj njegov podatak pripada opisu cisterne, a ne grobnice, kako sam to već pokazala u bilj. 54.

¹¹³ S. Gluščević, 1997, 250-252 (svjetiljke, za koje samo kaže da su s otoka Murtera, datira u drugu četvrtinu 6. st.); murterski profesor E. Juraga (2004, 15) navodi kao mjesto nalaza lucerni ovo područje kod crkve Gospe od Gradine, pa vjerujem da su doista i bile ondje nadene.

Slika 10. *Spolia* u južnom zidu crkve Gospe od Gradine (gore: spolij s prikazom križa, a dolje ulomak rimskog natpisa) (snimila: A. Kurilić)

Ne valja smetnuti s uma da se spomen Kolentuma u najkasnijem pisanom izvoru - Anonimu iz Ravene - svodi na stanje, odnosno izvore, 6. stoljeća.¹¹⁴ Gotovo je jednoglasan zaključak dosadašnjih istraživača da je život u gradu (a čini se i na otoku) prestao nakon 6. stoljeća,¹¹⁵

¹¹⁴ Za spomen Kolentuma u "Kozmografiji" Anonima iz Ravene v. S. Čače, 1988, 70; S. Čače, 1995, 20 i d.; za datiranje toga djela, a osobito njegovih izvora za prikaz stanja u Iliriku, v. S. Čače, 1995a, 7 i dalje.

¹¹⁵ Obično se to tumači kao posljedica "avarских i slavensких напада на Далмацију"; v. Š. Batović, 1973, 31 i d., 71; K. Juran, 2004, 65; за престанак континуитета насељавања, v. још и V. Skračić, 1995, 130, 134. Чак се сматра

dok jedini S. Čače - rekla bih, s pravom - pretpostavlja da je Kolentum nastavio živjeti onoliko dugo koliko i sama rimska provincija Dalmacija, dakle, do oko sredine 7. stoljeća.¹¹⁶

Novi stanovnici, ipak, nisu sve promijenili, o čemu svjedoči i činjenica da je na mjestu (pretpostavljene) ranokršćanske crkve i groblja nastalo ranosrednjovjekovno groblje.¹¹⁷

Ranokršćanska crkva najvjerojatnije je postojala, kako se čini, i na već spominjanom otočiću Sustipancu (nije pobliže vremenski određena), a sigurno u Ivinju. O postojanju crkve na Sustipancu svjedoče dva slučajna nalaza ulomaka ranokršćanske kamene plastike u moru s njegove jugoistočne strane. To su ulomak pilastra s uklesanim križem i ulomak tanje kamene ploče ukrašene jednostruko prepletenom vrpcem, koji su oboje vjerojatno pripadali ranokršćanskoj crkvi, koja je, izgleda, ostala sačuvana u svojim bitnim elementima sve do početka 19. stoljeća.¹¹⁸

Na kopnu, oko 4,5 km od Tisnog, u dnu Pirovačkog zaljeva, istražen je kompleksan lokalitet u Ivinju u uvali koja raspolaže povoljnim uvjetima za život.¹¹⁹ Tu je već u 1. st. po Kr. postojala velika *villa rustica* (tj. ruralno gospodarsko-ladanjsko imanje),¹²⁰ uz koju su možda postojale solane.¹²¹ Vila je imala prostrano unutarnje dvorište, dvije cisterne u kojima se skupljala voda s krovova (dno jedne od njih bilo je od vodoneprospusne žbuke, a dno druge

---

da Hrvati po svom doseljenju nisu zatekli niti jednog starosjedioca (v. npr. E. Juraga, 2004, 14, 17; usp. Š. Batović, 1973, 71), što nije ni na koji način znanstveno ni dokazano ni opovrgnuto.

¹¹⁶ S. Čače, 2005, 104-105.

¹¹⁷ Za srednjovjekovno groblje v. V. Sokol, 1998; usp. i K. Juran, 2004, 65; E. Juraga, 2004, 15. Srednjovjekovni grob na istočnoj strani Gradine spominje Z. Brusić, 2005, 93.

¹¹⁸ A. Milošević, 1992, 54.

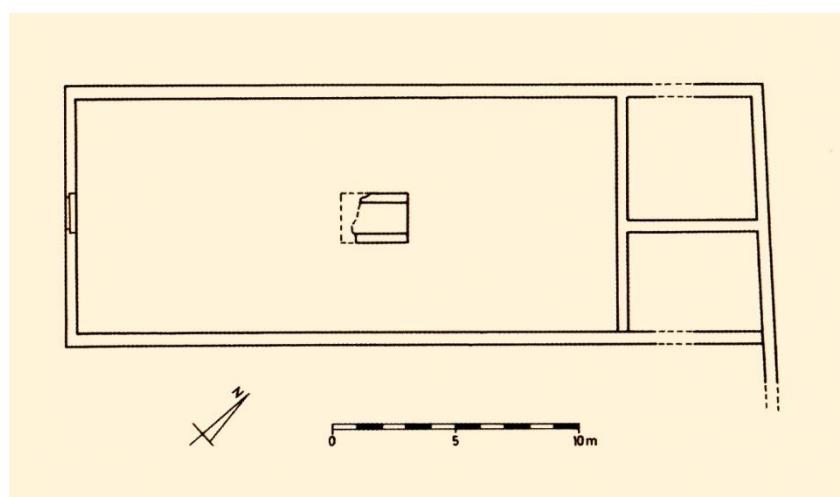
¹¹⁹ Iskopavanja su započela 1994. g. pod vodstvom M. Zorić oko romaničke crkvice Sv. Martina koja je nastala posred rimskog objekta; v. *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, 138. Rezultati istraživanja objavljeni su tek djelomično; v. A. Uglešić, 2006, 23. Stari zidovi na tom položaju bili su poznati već i K. Stošiću (1941, 213). Kod Z. Brusića (2005, 93) ovaj se kompleks identificira imenom obližnje uvale Makirina, u kojoj se - prema novijim podvodnim istraživanjima - nalazio srednjovjekovni ribnjak, a ne, kako se prije mislilo, solane; v. S. Ferić, 2006.

¹²⁰ *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, 138; A. Uglešić, 2006, 23.

¹²¹ Usp. A. Uglešić, 2006, 24 (osobito bilj. 56); usp. i Z. Brusić, 2005, 93, ali i ovdje, bilj. 119.

izrađeno je tehnikom *opus spicatum*), odvodne kanale, termalni dio (u jugozapadnom dijelu) čija je jedna prostorija (*tepidarium*) bila popločana crno-bijelim mozaikom, i drugo. Pronađeni su i ulomci oslikane zidne žbuke te dijelova zidne oplate od različitih mramora. Definirano je nekoliko građevinskih faza, od 1. pa barem do 5. stoljeća.¹²²

U prvoj polovici 5. st. ili možda već koncem 4. st. izgrađen je u zapadnom dijelu vile prvi ranokršćanski objekt (oratorij, *domus ecclesiae*; v. Sl. 11)¹²³ koji je približno po sredini imao veliki zidani oltar (*mensa*).¹²⁴

Slika 11. Ivinj - Sv. Martin, ranokršćanski oratorij (A. Uglešić, 2006. sl. 11 na str. 23; prema M. Zorić)

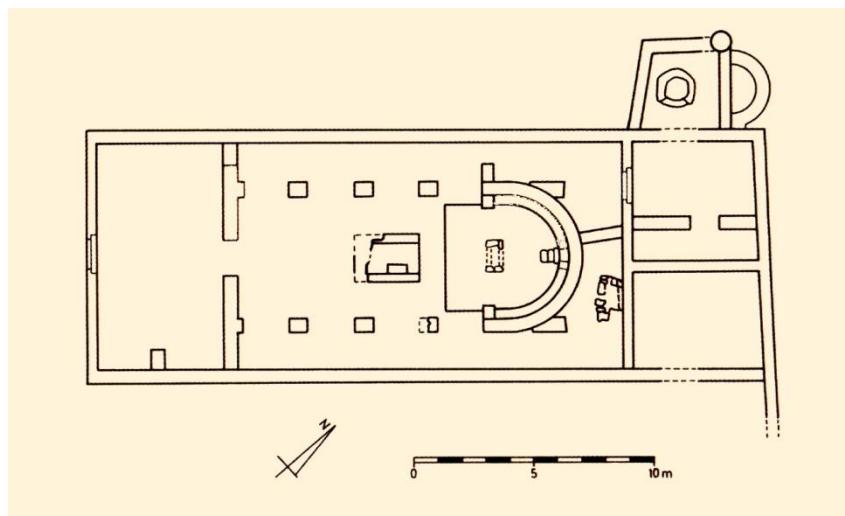
Kada se kršćanska zajednica povećala, oratorij je prepravljen - najvjerojatnije oko sredine 5. st. ili tijekom njegove druge polovice - u crkvu proširivši se na susjedne prostorije, prepravljene za novu uporabu. Crkva je sada izrazito kompleksnije strukture (v. Sl. 12), s narteksom, dubokom upisanom apsidom sa supselijem i stolicom (*sedes*) za predsjedatelja

¹²² Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta, 138.

¹²³ A. Uglešić, na temelju materijala objavljenog do 2006. godine, prikazuje faze nastanka i preuređenja ranokršćanskog objekta, no njegovo se tumačenje uvelike razlikuje od onoga M. Zorić (usp. A. Uglešić, 2006, 23).

¹²⁴ A. Uglešić, 2006, 24 (dimenzije menze su 2,6 x 1,8 m), koji ističe da je tako koncipiran oratorij za sada jedinstven na našim prostorima.

misnog slavlja, pastoforijama iza apside, itd. Ispred apside izgrađen je trijumfalni luk, a svetište s oltarom izdignuto je za jednu stubu. Menza, izrađena od mramora i ukrašena jednostavnom profilacijom, bila je postavljena na četiri stupića. Sa sjeverne strane dozidana je krstionica koja je u tlorisu imala oblik nepravilna kvadrata. Unutar krstionice nalazio se kružni krsni zdenac. Ukupne dimenzije ovako pregrađenog i dograđenog crkvenog sklopa (ali, bez krstionice) iznose $26,3 \times 10,6$ m.¹²⁵

Slika 12. Ivinj - Sv. Martin, tloris ranokršćanskog kompleksa (A. Uglešić, 2006. sl. 12 na str. 23; prema M. Zorić)

Crkva je doživjela i kasnije preinake. Tako se npr., vj. u Justinijanovo doba (1. pol. 6. st.), obnavljaju podnice, zamijenjen je stari oltar novim, zidanim, ispod kojega je bio prostor za relikvije napravljen od tegula. Na istočnoj strani krstionice dodana je polukružna apsida, a krsni zdenac postao je šesterostranični. Uz južni zid bazilike, izmaknuta prema zapadu, dograđena je manja jednobrodna građevina s peterokutnom apsidom (vjerojatno memorija).¹²⁶

¹²⁵ A. Uglešić, 2006, 24-25, Sl. 12-13.

¹²⁶ A. Uglešić, 2006, 25, Sl. 12-13; *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, 138.

Iako je možda ranokršćanska crkva bila i dalje u funkciji i tijekom ranog srednjeg vijeka, u 12./13. st. je na novom mjestu, udaljenom tek dvadesetak metara dalje, sagrađena romanička crkva Sv. Martina.¹²⁷

Osim dijelova arhitekture, pronađeni su (ponajčešće kao *spolia* u srednjovjekovnim grobovima) i dijelovi arhitektonskih građevnih ili dekorativnih elemenata, uključujući i dijelove ranokršćanskog crkvenog namještaja.¹²⁸

Tzv. sitni nalazi iz Ivinja uglavnom pripadaju standardnom repertoaru (keramički, stakleni, metalni predmeti). Od keramičkih proizvoda može se istaknuti uvozno keramičko posude 1.-2. st., no, zamjetni su i predmeti lokalne proizvodnje. Među građevnom keramikom i ovdje ima one koja nosi radionički žig, uglavnom onaj radionice *Pansiana*. Neki od ulomaka staklenih predmeta pripadaju ne samo antičkom, nego i kasnoantičkom periodu. Među metalnim predmetima, osim fibula, ključeva, čavala, nađen je i jedan kasnoantički brončani pojasni jezičac (4. st.) u obliku male amfore.¹²⁹

Osim arhitekture, u Ivinju su istraženi i grobovi, 11 kasnoantičkih i 486 srednjovjekovnih. Najviše kasnoantičkih grobova bilo je u narteksu crkve, uključujući i jedan dječji u amfori. Kasnoantički, tj. ranokršćanski grobovi nađeni su i ispred narteksa, kao i sa sjeverne strane crkve.¹³⁰ S istočne strane apside nađena je jedna grobnica (moguće presvođenog tipa), koja bi mogla biti istovremena s adaptacijom oratorija u složeniji crkveni sklop (tj. iz vremena oko sredine ili druge polovice 5. st.), što bi, onda, moglo ukazivati na to da je cijeli južni dio mogao služiti kao memorija.¹³¹ Dva kasnoantička groba nađena su oko 150 m sjeverozapadno

---

¹²⁷ A. Uglešić, 2006, 26 skloniji je tome da je u vrijeme gradnje nove crkve ranokršćanska crkva bila već neko vrijeme van uporabe, ali u bilješci 62 upozorava na mišljenje E. Hilje (2005, 37) o mogućnosti da je ona sve do tada bila u uporabi.

¹²⁸ A. Uglešić, 2006, 25.

¹²⁹ Za artefakte v. *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, 138-139.

¹³⁰ A. Uglešić, 2006, 25-26; v. i *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, 139.

¹³¹ A. Uglešić, 2006, 25.

od crkve. Jedan je bio uništen, a u drugome je, uz druge staklene i keramičke artefakte, nađena i jedna jako oštećena keramička uljanica koja, međutim, na dnu ima urezan kristogram kao nedvojbeni znak kršćanstva pokojnika.¹³² Istraživači Ivinja ovaj grob datiraju u kraj 5. i prvu polovicu 6. st.,¹³³ ali, nalaz ove lucerne ukazuje na potrebu razmatranja ranije datacije. Naime, iako se takvi nalazi javljaju i u 4. st. - kada bi se možda i mogao datirati ovaj grob - nije isključeno da je križ urezan u dno ove uljanice još i prije nego što je kršćanstvo postala službena religija.¹³⁴

Neposredno uz crkvu sv. Martina smješteni su najstariji srednjovjekovni grobovi, a posljednji ukopi datirani su nalazom mletačkog bakrenjaka u razdoblje od kraja 17. do kraja 18. stoljeća.¹³⁵

U grobovima su nađeni i sitni nalazi. Najbrojniji među njima su dijelovi nakita (npr. vitice, prstenje ili naušnice, odnosno dijelovi osobne nošnje, kao što su razne kopče),¹³⁶ drugim riječima, ne radi se o grobnim prilozima kao u poganskim grobovima, već o predmetima koji su bili na pokojniku u trenutku njihova pokopa.

***

Sumirajući do sada rečeno možda se sve može najbolje sažeti u jednu rečenicu: Iako su arheološka istraživanja na otoku Murteru malobrojna i slabo objavljena, to nije spriječilo da bogatstvo nalaza govori samo za sebe.

Doista, i ti skromni podaci svjedoče o nekoć moćnom liburnskom naselju na Gradini u Murteru koje je najkasnije u 1. st. po Kr. izraslo u ugodan rimski gradić koji je živio po svim

---

¹³² S. Gluščević, 1981, 250.

¹³³ M. Zorić, 1994.

¹³⁴ S. Gluščević, 1981, 250.

¹³⁵ *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, 139. Više o srednjovjekovnim nalazima v. u odgovarajućem prilogu u ovoj monografiji.

¹³⁶ *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, 139.

rimskim civilizacijskim obrascima, sve do otprilike 6. st., ako ne i duže. Otok je imao važnu ulogu u plovidbi Jadranom, što je svakako doprinisalo njegovom prosperitetu.

Zacijelo je po otoku, osobito u za život povoljnim područjima poput onoga kod današnjeg naselja Jezero, bilo i drugih naselja, imanja ili grobova, što je nešto što bi tek trebala pokazati neka buduća istraživanja. Malu pomoć u tomu mogu pružiti i toponimi poput npr. Muriae,¹³⁷

Grāc, Grāci (MUN 39),¹³⁸ Glavičica (MUE 6.13) ili Glavičine (MUG 12; usp. i MUH 112),

pa i Glavātac, Glavāci, Glavāce (MUG 35),¹³⁹ i drugi. Svakako je već na prvi pogled

zanimljiv i toponim Starīna (MUH 184). Toponim Īspo' Grēbōv (MUH 31) mogao bi

indicirati postojanje nekih starih grobova, a Lončarīne (MUH 51) možda ukazuju na - zacijelo

brojne - keramičke ulomke. Toponimi Pod Japnjēnicu, Pod Kāvu (MUP 4) ukazuju na postojanje kamenoloma i peći za vapno, koje bi možda mogle biti i iz antičkog doba. Te bi položaje svakako trebalo rekognoscirati i stručno obraditi, kako bi se provjerilo duguju li njihova imena svoj nastanak nekom reliktu iz bogate murterske prošlosti ili ne.

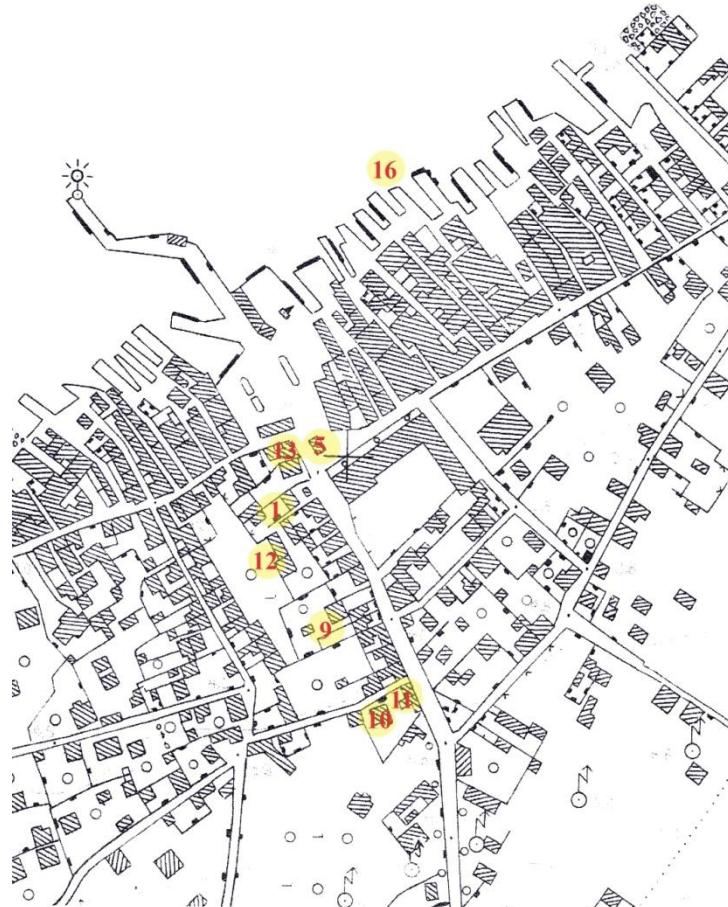
¹³⁷ Kratkotrajno korišteno ime *Muraie* kojim su neki kartografski dokumenti s početka 15. i početka 16. st. imenovali Murter možda duguju svoj nastanak ruševinama starog Kolentuma; V. Skračić, 1995, 140-141. Pitam se ne bi li taj oblik više bio prilagodba dotičnih kartografa talijanskoj riječi "muraglia" (sg. fem.: "bedem, zidine"), umjesto hrvatskim transformacijama od latinskog "murus" u "miri, miraje, mirine" i sl. koje su tipične upravo za lokalitete s ruševinama (usp. V. Skračić, 1995, 141)?

¹³⁸ Gradac je jedan od čestih naziva za prapovijesne gradine (Š. Batović, 1993, 77), pa bi ovo mogla biti jedna od inačica.

¹³⁹ Oblik Glavica ponekad se koristi za označavanje prapovijesnog grobnog humka; v. Š. Batović, 1973, 11.

Prilog 1. Distribucija slučajnih nalaza u Hramini (plan izradio K. Juran)

(Appendix 1. Distribution of accidental findings in Hramina) (plan by K. Juran)

Legenda (*legend*):

1. Kad su 1930-ih kopali temelje za kuću nađene su ljudske kosti i četiri bijela kamena praga (grede) koji su kasnije ugrađeni u bunar (kad su kasnije kopali taj bunar, naišlo se na drugi, stariji, kvadratična otvora, koji je bio ispunjen zemljom). Kad su u "dvoru" kopali jamu, naišli su na zid "u japnju" (= vezan vapnenom žbukom - nap. A. K.). Kopali su još neku jamicu i našli crvebe šuplje cigle. Onda su došli arheolozi iz Zagreba i kopali u dvoru. (Informator:

Marija Tomina.)

5. Nađene su ljudske kosti.

9. Nađen bakreni novčić ("antonio"). (**Informator:** Ante Ivičin.)

10. Kad su 1961./1962. g. kopali temelje, našli su "ona dva kamena", ali našli su i "ljudsko košće". (**Informator:** Vito Butrača.)

11. "U Mire Šnajderice - novac Maksimilijana [sic! - treba: Maksimijana - nap. A.K.], Dioklecijanova suvladara, ...". Tu je također nađen i neki zid kao i čađa. Kad je njen otac kopao "gušternu", našao je ljudsku kost, neko šilo i neko smeđe šuplje stakalce.

12. Miodrag je našao bijeli kamen sa žlijebom u sredini, neki zidić "u japnju" i novčić.

13. Kad je Jarčiko kopao jamu nađeni su kameni veliki oko 2 x 1 m, a 30-ak cm debeli. Jedan je kasnije uzidan u zvonik ("kampanel"), a drugi je ostao u zemlji.

16. Nalazi grobova na Hramini?